

TÜRKİYE'DE DIŞA AÇILMA SÜRECİ VE SANAYİNİN MEKANSAL DAĞILIMINDA DEĞİŞİMLER

The Process of Ourward Orientation in Turkey and the Changes in the Spatial Distribution
of Industry

Metin Özasan

Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Planlama Uzmanı
mozaslan@dpt.gov.tr

Özet:Bu makalede Türkiye'de 1980'li yıllar sonrasında yaşanan dışa açılma süreci, makro-ekonomik politika değişiklikleri ve bu değişimlerin sanayinin mekansal dağılımına etkileri incelenmektedir. 1970'li yıllar sonrasında dünyada yaşanan gelişmelerin ele alındığı ilk bölümün ardından, izleyen bölümde Türkiye'de 1980 yılı öncesi ve sonrasında uygulanan kalkınma stratejileri incelenmektedir. Son bölümde ise Türkiye'de dışa açılma süreciyle birlikte gündeme gelen başlıca dört mekansal gelişme eğilimi analiz edilmektedir. Bunlar sırasıyla, büyükşehirlerde sanayi desantralizasyon eğilimleri ve hizmet sektörünün yükselişi, büyükşehirlerin çevresinde yer alan illerde sanayi kümelenme yaşanması, kamu sanayi yatırımlarına dayalı illerin gerileme sürecine girmesi ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinde ortaya çıkan yeni sanayi odaklarıdır.

Anahtar Kelimeler:Sanayi coğrafyası, Sanayi değişim, Ekonomi politikaları, Dışa dönük büyüme stratejisi, Mekansal kaymalar, Bölge merkezleri, Ardbölge iller, Gerileyen iller, Sanayi odakları

Abstract:The aim of this article is to analyze the changing macro-economic policies and their spatial impacts on the economic geography of Turkey after 1980's. After reviewing the recent developments on economic geography in the world economy, two main macro-economic policies namely inward-oriented and the outward-oriented development strategies in Turkey are examined. In the next section spatial effects of the outward oriented policies are analyzed on the basis of four main tendencies in spatial distribution of industry, paying more attention to the emergence of industrial districts in the less developed Anatolia.

Key words:Industrial geography, Industrial transformation, Economy policies, Outward oriented development strategy, Spatial shifts, Regional centers, Hinterland provinces, Declining provinces, Industrial districts

1. Sanayinin Örgütlenme Yapısı ve Mekansal Dağılımında Değişimler

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde hızlanan küreselleşme eğilimleri ile iletişim, ulaşım ve teknolojiye yaşanan gelişmeler, sanayinin yapısını, örgütlenme biçimini ve coğrafi dağılımını önemli ölçüde etkilemiştir. Süreç içerisinde, yerleşim teorisinin hammadde ve pazara yakınlık gibi geleneksel değişkenlerinin önemi azalırken, dünyanın herhangi bir yöresinde üretilen bir ürünün, herhangi bir bölgesinde satılabilmesi mümkün duruma gelmiştir. Ticaret ve üretim faaliyetlerinin küreselleştiği yeni ortamda, sanayi birimlerinin ortak coğrafyalarda kümelenme eğilimleri de hız kazanmıştır. Sanayi yapısının değişiminde aşağıda sıralanan üç adet faktör etkili olmuştur: (1) Üretim sürecinde tarımsal ve mineral hammaddelerin görece önemlerini yitirmesi, (2) İmalat sanayi istihdamındaki gelişmeler ile imalat sanayi üretimi arasındaki ilişkinin belirsizleşmesi. Diğer bir ifadeyle, imalat sanayi istihdamında azalmalar meydana gelirken, sanayide verimliliğin artması, (3) Küreselleşen dünya ekonomisinin sürükleyici gücünü sanayi üretimden ziyade sermaye akımlarının üstlenmesi (Healey ve Ilbery, 1990). Bu tür gelişmeler, sanayinin örgütlenme biçimi yanında mekansal dağılımını da önemli ölçüde etkilemiştir.

Sanayi faaliyetlerde ve sanayi istihdamında meydana gelen mekansal kaymaların nedenlerinden ilki çok-uluslu şirketlerin yerleşime yönelik davranışlarında meydana gelen değişimlerden kaynaklanmaktadır. Zira, 1970'lerde yaşanan krizlere neden olan faktörler, merkez ülkelerde üretim maliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Krizleri izleyen yeniden yapılanma politikaları firmaları artan ölçüde küresel rekabet ortamına iterken, başta çok uluslu şirketler olmak üzere gelişmiş ülkelerde yer alan firmalar işgücü maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere doğru üretim birimlerini kaydırmaya başlamışlardır

(Storper ve Scott, 1992). Gelişmiş ülkelerde bulunan bu tür firmaların üretim örgütlenmesine yönelik temel eğilimleri, ana yönetim ve AR-GE birimlerini merkezi ülke veya bölgelerde tutmak, düşük katma değere sahip ve nitelikli işgücü gerektirmeyen üretim fonksiyonlarını ise ucuz ve disipline işgücünün bol olduğu az gelişmiş (periferal) ülkelere veya yörelere kaydırmak olmuştur (Amin, 1996). Modern ulus ötesi şirketlerin tipik bir eğilimi olarak belirginleşen böylesi bir örgütlenme modelinin ise az gelişmiş yörelerin ve/ya ülkelerin gelişmesinde önemli etkileri olduğu doğrultusunda iyimser değerlendirmeler artmıştır.

Diğer bir gelişme, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin temel yapıtaşları olan dikey olarak örgütlenmiş hiyerarşik firma yapılarının, küresel rekabet ortamında düşey ayrışma süreci yaşamalarıdır. Düşey ayrışma eğilimleri, küçüklüğünden dolayı daha esnek ve haliyle uyum yeteneği yüksek KOBİ'lerin ve aralarındaki tamamlayıcılık ilişkilerinin artmasına neden olurken, mekansal açıdan daha da önemli bir sonucu ise yerel düzeyde kümelenme ihtiyacını artırmasıdır. Nitekim, sanayi örgütlenmelerinde ve firma yapılarında meydana gelen değişim sonucunda sanayinin coğrafi dağılımı değişirken, küresel düzeyde yeni bir mekansal işbölümü oluşmaya başlamıştır. Tüm bu değişimlere koşut olarak, sanayi coğrafyasında meydana gelen değişimler ülkeler bazında izlendiğinde, bir yanda "eski", diğer yanda da "yeni sanayi bölgeleri"¹ olmak üzere iki yönlü bir gelişim olarak karşımıza çıkmakta ve şu tip bir manzara sergilemektedir: (1) Eski sanayi bölgeleri barındırdıkları sanayi sektörlerinin ve örgütlenme yapısının rekabet avantajını yitirmesinden ötürü hızla gerilemeye başlamış ve özellikle buralarda yer alan kent merkezlerinde iktisadi ve sosyal sorunlar artmıştır, (2) Esnek üretim stratejileri ve firmalararası işbirliği ağları temelinde örgütlenen imalat sanayi birimleri ise yeni sanayi mekanlarında yoğunlaşmaya başlamışlardır. Mekansal değişimler bazında meydana gelen diğer bir gelişme ise bilgi ve enformasyona dayalı uluslararası hizmet ekonomisinin önem kazanmasına paralel olarak, sanayi faaliyetleri aleyhine yükselen hizmet sektörünün özellikle metropolitan kentlerde yoğunlaşma eğilimleri ve bu kapsamda finans, bankacılık, pazarlama, danışmanlık gibi faaliyetlerin "dünya kentleri"nde yoğunlaşmaya başlamasıdır (dünya kentleri konusunda başlıca kaynaklar için bkz. Sassen 1994; 1991; Castells, 1993; 1989; Harvey, 1987; Knox, 1996).

Küreselleşme, rekabet, dışa açılma ve yeniden yapılanma ile gelişen sürecin en sancılı yansıması yukarıda da değinildiği gibi kitlesel (Fordist) üretime dayalı işletmeleri bünyelerinde barındıran geleneksel sanayi bölgeleri üzerinde olmuştur. Bu tür bölgeler, önceki dönemlerde büyük ölçüde kamunun sübvansiyonları veya korumacı politikaları ile ayakta duran, ancak küresel rekabet karşısında maliyet avantajlarını yitiren sanayi işletmelerinin kapanmasıyla hızla gerilemeye başlamışlardır. 1970'lerden itibaren yaşanan yeniden yapılanma sürecinden olumsuz şekilde etkilenen bu tür yerel birimlere örnek olarak Kuzey Amerika ve Avrupa'da birer sanayi mezarlığı haline gelen kitlesel üretim bölgeleri gösterilmektedir. Kitlesel üretime dayalı bölgeler gerilerken, esnek üretim stratejilerine dayalı gelişen yeni sanayi bölgelerinin ortaya çıkması ise "mekansal kayma" kavramı çerçevesinde değerlendirilmiş ve çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Bu kapsamda, İngiltere'deki eski ve yeni sanayi bölgeleri arasındaki mekansal kaymaları analiz eden çalışmalardan birisi Massey'e (1984) aittir. Massey'e göre, kömür madenciliği ve gemi yapımı gibi eski ana sektörlerin gerilemesi ve yüksek teknolojilere dayalı yeni sanayilerin büyümesi sonucu meydana gelen gelişmeler, bölgeler arasında da yeni bir mekansal işbölümü ile sonuçlanmıştır. Bu durum İngiltere'de yeni teknolojilere dayalı olarak gelişme sürecine giren güney bölgeleri ile gerileyen sanayilerin yer aldığı kuzey bölgeleri arasında yeni gelişmişlik farklılıklarının ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. İngiltere'deki mekansal kaymaları analiz eden bir diğer çalışma ise Hall'a (1991) aittir. Hall'a göre de finans ve ticaret başta olmak üzere hizmet sektörü faaliyetleri ile esnek üretim teknolojilerini kullanan işletmeler Londra çevresi ve Güneydoğu'da yer alan bölgede yoğunlaşırken, diğer yandan Batı Midlands, Kuzey Batı, Yorkshire-Humberside, Kuzey, Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda gibi geleneksel sanayi yoğunlaşma bölgeleri gerilemeye başlamıştır. Bade ve Kunzmann (1991) ise İngiltere'dekine benzer şekilde Federal Almanya'da da gerileyen kuzey ile gelişen güney bölgeleri (özellikle Baden Württemberg) arasında mekansal kaymalar yaşandığını tesbit etmiştir. Fransa'da ise

gerileyen bölgeler önceki dönemlerde dinamik gelişme alanı olan Kuzeydoğu bölgesidir. Geçmiş dönemlerde çelik, makine, otomotiv ve kimya gibi ana sektörlerle dayalı olarak gelişme göstermiş bu bölge 1976-1986 yılları arasındaki on yıllık dönemde yüzde 30 oranında istihdam kaybı yaşamıştır (De Gaudemar ve Prud'homme, 1991). İtalya'da ise yine kuzeydeki sanayi bölgeleri gerilerken, Üçüncü İtalya olarak bilinen Orta İtalya (özellikle Emilia-Romagna) KOBİ'ler ve aralarındaki işbirliği ağlarına dayalı gelişen dinamik bir sanayi bölgesi olarak ortaya çıkmıştır (Camagni, 1991). İspanya'da ise Cantabria ve Asturias'da sanayi gerileme yaşanırken, yeni dinamik bölgeler ise Cataluna'dan güneye uzanan bölge ile Ebro Vadisi'dir (Roura, 1991). İsveç'te ise başta Stockholm olmak üzere büyük metropolitan şehirlerde sanayi istihdamında meydana gelen azalmaya rağmen hizmet sektörüne dayalı olarak nüfus ve istihdam artışı yaşanırken, ülkenin geri kalan tüm bölgelerinde ekonomik gerileme yaşanmaktadır. Gerileme yaşayan bölgelerin başında, ülkenin orta bölgelerinde yer alan çelik havzaları, batı ve güney kıyılarındaki tersane kentleri ile kuzeydeki madencilik bölgeleri gelmektedir (Snickars, 1991).

Kitlesele üretimle dayalı sanayi bölgelerindeki olumsuz gelişmeler sanayi dönüşümünün mekan üzerindeki yansımalarının bir yüzüdür. Diğer yüzde ise önceden büyük ölçüde kırsal nitelik taşıyan az gelişmiş bölgelerin esnek üretim teknolojileri ve stratejilerine dayalı sanayi örgütlenmeleri temelinde sanayi canlanma ve ekonomik gelişme sürecine girmeleri bulunmaktadır. Zira, batılı ülkelerde başlıcalarını yukarıda sıraladığımız gerileyen bölgeler ekonomik, sosyal ve çevresel sorunlar ile yüzyüze kalırken, diğer yandan başlangıçta İtalya ve Güney Avrupa ülkelerinde olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde KOBİ'lere dayalı olarak bellibaşlı sanayi sektörlerinde uzmanlaşmış yeni sanayi odakları/ kümelenme alanları olgusu gündeme gelmiştir. Hızlı bir şekilde sanayileşme sürecine girerek sıkça kendilerinden söz ettirmeye başlayan yeni sanayi odakları, sadece yüksek teknolojiye dayalı sektörlerde değil, aynı zamanda emek yoğun sektörlerde de uzmanlaşarak dünya piyasalarına girebilme başarısını göstermişlerdir. Sanayi odakları örneklerinin ilk çıktığı ülke ise tartışmasız bir şekilde İtalya olmuştur (Sengenberger ve Pyke, 1992). 1970 ve 1980'li yıllarda Üçüncü İtalya olarak adlandırılan bölgede yer alan sanayi odakları, yatırım, istihdam, katma değer ve verimlilik göstergeleri itibarıyla önemli bir sanayi performans sergilemişlerdir (anılan veriler için bkz Trigilia, 1990 ve Sforzi, 1990). Üçüncü İtalya'da KOBİ'lere dayalı yerel gelişme öylesine ilgi çekmiştir ki Best (1990, s. 204) "Üçüncü İtalya dev şirketler olmaksızın yüksek bir yaşam standardı elde etmenin mümkün olduğunu göstermiş ve adeta Japonya'nın ekonomik başarısını mezara gömmüştür" ifadesiyle bu gelişmeyi çarpıcı bir şekilde dile getirmiştir.

Günümüzde ortak bir mekanda toplanmış, hukuken bağımsız fakat işbirliği ağları temelinde karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olan firma örgütlenmeleri (Konvitz, 2000) olarak nitelenen sanayi odakları/ kümeleri olgusu, yeni tür bir yerel ve ulusal kalkınma stratejisi olarak ele alınmakta ve bu tür başarılı gelişme örneklerinin gelişme nedenleri ile içsel yapılarının analizi ve buralardan çıkarılabilecek modellerin diğer yerel birimlere taşınması gibi konular (yerel) kalkınma yazınında yoğun olarak tartışılmaktadır. Odakların büyük ölçüde yerel içsel faktörlere dayalı olarak geliştiği yargısı bu tür bir gelişme modelinin ekonomik gelişme ve yeniden-yapılanma (regeneration) politikaları kapsamında önemini daha da artırmaktadır. Sanayi odağı veya küme tarzı gelişme modeli, gelişmiş ülkelerde gerileyen sanayi bölgelerinin yeniden yapılandırılmasına yönelik olarak önerilirken, az gelişmiş ülkelerde de sanayi gelişiminin başlatılması açısından değerlendirilmektedir. Sanayi odakları küreselleşme ortamında KOBİ'ler ile küçük ve orta boy kentleri gelişme sürecine katabildiği için bölgeler ve kesimler arasında daha eşitlikçi bir gelir dağılımı da sağlayabilmekte ve böylece talep edebilirliği artmaktadır. Ayrıca odaklar içinde buldukları ülke ekonomilerini dışa açarak, küreselleşme doğrultusunda bütünleştirici ve yapısal dönüşümü hızlandırıcı bir işlevi de yerine getirmektedirler. Bu nitelikleri de özellikle yeniden yapılanma aşamasında olan ülkeler açısından bir gelişme modeli olarak ilgi çekmelerine neden olmaktadır.

Sanayinin örgütlenme yapısındaki değişimlere koşut olarak meydana gelen bölgesel gerileme ve gelişme eğilimleri, daha özelden de sanayi odaklarının ortaya çıkışı çok sayıda çalışmada 1970'li yıllar sonrasında dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler ile

ilişkilendirilmektedir (başlıca kaynaklar için bkz. Piore ve Sabel, 1984; Hirst ve Zeitlin, 1989; Storper ve Scott, 1992; Scott ve Storper, 1986). Bu tür çalışmalarda küresel rekabetin, karşılaştırmalı üstünlükler temelinde yerel uzmanlaşma sürecini (Porter, 1990) ve buna dayalı olarak coğrafi yoğunlaşma eğilimlerini artırdığı ve tüm bunların sonucunda iktisadi bir faktör olarak "mekan"ın önem kazandığı vurgulanmaktadır. Firmalar açısından mekanın yakınlık ve dışsallıklar sağlama gibi iktisadi boyutları yanında, mekanı canlı bir organizmaya dönüştüren "ekonomik olmayan" (Zeitlin, 1989) ve/ya "enformel" (Sengenberger ve Pyke, 1992) sosyal, kültürel, kurumsal ve siyasal boyutlarının da önem kazandığı ve ekonomik ilişkileri etkinleştiren faktörler olarak odak/ küme içi işbirliği ağlarına taşındığı vurgulanmaktadır. Bununla birlikte tüm bu faktörlerin dolaşıma girmesine zemin hazırlayan başlıca nedenin, küresel rekabet ortamında sanayinin örgütlenmesinde meydana gelen değişimler olduğu görülmektedir. Bunların başında ise, büyük ölçeğe ve kitlesel üretime dayalı bir üretim modülünden, esnek ve küçük ölçekli üretim modüllerine geçiş gelmektedir. Küresel rekabet; hiyerarşik yapılarıyla ölçek ekonomileri rasyoneli üzerine kurulu büyük işletmeleri, anlık talep değişimleri ve dalgalanmaları karşısında zorlarken, esnek üretim süreçleri ve teknolojileri temelinde yapılanmış KOBİ'ler, avantajlı konuma gelmiştir. Bu tür bir sanayi örgütlenme modeline "esnek uzmanlaşma" denilmekte ve yerel kalkınma yazınında önemle üzerinde durulmaktadır (Özaslan, 2004).

Yukarıda genel hatlarıyla çerçevesi çizildiği gibi, kalkınma yazınında mekansal kaymalar ve yeni sanayi odaklarının ortaya çıkışı 1970'li yıllarda yaşanan iktisadi bunalımlar, bunalımdan çıkmak için uygulanan iktisat politikaları ve üretim örgütlenmelerindeki değişimler ile ilişkilendirilmektedir. Zira, tüm bu değişimleri bünyesinde barındıran küreselleşme dinamikleri, ulusal ekonomilerin makro-ekonomik yapılarında olduğu kadar, kentlerin ve bölgelerin gelişme eğilimlerinde de önemli değişimler yaratmıştır. Çok sayıda ülkede 1970'li yıllarda yaşanmaya başlayan değişim sürecine Türkiye, 1980 yılında 24 Ocak İstikrar Tedbirleri olarak bilinen ve geniş kapsamlı makro-ekonomik politika değişikliklerini içeren kararlar ile adım atmıştır. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de dışa açılma süreci ile birlikte, sanayinin mekansal dağılımında önemli dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır. Bu sürecin ekonomik coğrafya üzerinde en önemli etkilerinden biri yeni sanayi odaklarının ortaya çıkması olmuştur. İzleyen bölümlerde Türkiye'de uygulanan ekonomi politikaları ve dışa açılma sürecine koşut olarak yaşanan başlıca mekansal gelişme eğilimleri analiz edilecektir. Zira, ekonomik coğrafyada yaşanan değişimler, ekonomi politikalarının bir izdüşümü niteliği taşımaktadır.

2. Türkiye'de İthal İkameye Dayalı Kalkınma Stratejisinden Dışa Açık Kalkınma Modeline Geçiş

Genel olarak ülkemizde, Cumhuriyet dönemi boyunca, "içe dönük (ithal ikame)" ve "dışa dönük (ihraç ikame)" kalkınma stratejileri olmak üzere başlıca iki farklı kalkınma stratejisi izlenmiştir. Her iki stratejinin, kamu-özel sektör, merkezi-yerel idareler, planlama-piyasa, yönetim-yönetişim ve büyüme-bölüşüm boyutlarına yönelik vurguları yanında grift bir yapıda da olsa yerel ve bölgesel gelişmeye yönelik yaklaşımları da farklılık göstermiştir. Tüm bu nedenlerle her iki dönemin, sanayinin ve diğer ekonomik faaliyetlerin örgütlenmesi, mekansal dağılımı ile sanayi mekanlarının gerilemesi veya oluşumu üzerinde farklı etkileri olmuştur. Bu nedenle, her iki sanayileşme ve kalkınma stratejisi üzerinde kısaca durulacaktır.

2.1. 1980 Öncesi Dönemde İthal İkame Politikaları

İthal ikameye dayanan sanayileşme modelinin ilk izleri devletçilik eğilimlerinin önem kazandığı 1930'lu yıllardaki sanayi politikalarına uzanmaktadır. Bununla birlikte, Cumhuriyet'in 1933 yılına kadar süren ilk on yıllık döneminde, 1923 tarihinde yapılan İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda özel teşebbüsün itici güç olması, devletin özel girişimciliği desteklemesi ve teşvik etmesi düşüncesi benimsenmiştir (Ökçün, 1968; Sevgi, 1994). Boratav'ın (1999) "açık ekonomi koşullarında yeniden inşa dönemi", Sağlam'ın (1985) ise "Birinci Liberal Dönem" olarak tanımladığı bu dönemdeki uygulamalar, 1930'lu yılların başına kadar Kongre'de alınan kararlar doğrultusunda

şekillenmiştir. Bu dönemde özel sektör açısından en önemli gelişme ise 1927 yılında "Teşvik-i Sanayi Kanunu"nın çıkarılması olmuştur. Bununla birlikte, 1923-33 döneminde Kongre'de alınan birçok kararın gerçekleştirilmesine rağmen, kalkınma sürecinde özel sektörün itici güç olması bakımından ülke genelinde beklenen gelişmeler sağlanamamıştır (Tezel, 1968). Zira, anılan dönemde özel sektörün yeterli sermaye birikimine sahip olmaması, ülke genelinde yaygın altyapı sorunları ile yetişmiş insan gücünün yetersizliği gibi içsel nedenler yanında, dünyayı sarsan 1929 ekonomik buhranının sınırlı da olsa ülkeyi etkilemesi, uygulanan ekonomik politikalardan arzulanan olumlu sonuçların alınmasını engellemiştir. Tüm bu olumsuzluklar, 1930'lu yıllarda sanayileşme konusunda devletin ekonomiye doğrudan müdahalelerini gerektiren ve ithal ikameciliğe dayalı bir stratejiyi öne çıkaran yeni bir ekonomik modelin uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Böylece Türkiye 1923 yılından 1930'lu yılların başına kadar izlediği liberal ekonomi politikasını bırakarak devletçilik ilkesini benimsemiş (Derin, 1940; Boratav, 1974) ve 1930'lu yıllarda hazırlanan I. ve II. Beş Yıllık Sanayi Planları (BYSP) "Planlı Devletçilik" (Altıntaş, 1978, s. 5) ilkesi doğrultusunda hazırlanmıştır. Yeni modelin esasını, kamu tarafından yapılacak sanayi planları ve bu doğrultuda kurulacak iktisadi kuruluşlar ile kamunun ekonomide daha aktif rol oynaması şeklinde kısaca özetlemek mümkündür.

1930 yılında yapılan İkinci Sanayi Kongresi'nde etkin kamu müdahalelerine yol veren bir kalkınma stratejisi benimsenmiş ve 1930'lu yıllarda beşer yıllık olmak üzere iki adet sanayi planı hazırlanmıştır. 1933-1938 yılları arasında uygulanmak üzere hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde ilk aşamada 1933 yılında Sümerbank, 1935 yılında ise Etibank kurulmuştur. Her iki kurum, temel sanayi, maden ve enerji işletmelerinin kurulması, modern işletmecilik tekniklerinin uygulanması, sanayide kullanılacak insangücünün yetiştirilmesi ile ortaklıklar kurarak şirketleşmenin geliştirilmesi gibi geniş bir alanda çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Yine aynı kurumlar tarafından kurulan çok sayıda işletme, daha sonraki yıllarda kurulacak olan KİT'lerin çekirdeğini oluşturmuştur. Bu dönemde ayrıca kamu sanayi yatırımları yanında bazı ulusal bankalar da kurulmuştur. Böylece, ilk plan döneminde, kamu kesiminin yönlendiriciliğinde sanayileşme yoluna gidilerek hem sanayi üretiminin artırılması, hem de 1929 yılında yaşanan dünya buhranının Türkiye ekonomisine yansıyan etkilerinin azaltılması sağlanmaya çalışılmıştır (Tekeli ve İlkin, 1982). 1940 yılında uygulanmak üzere 1939 yılında kabul edilen İkinci Beş Yıllık Sanayi Planında ise, ağır sanayi de dahil olmak üzere imalat sanayinin değişik alanlarında yatırım yapılması hedeflenmiştir (İnan, 1989). Genel olarak değerlendirildiğinde 1930'lu yılların sanayi planları 'demiryolu politikası' ile birlikte hammadde kaynakları ve yeni sanayi kuruluşlarını birleştirerek iç pazarın oluşturulmasını ve böylece ulusallaşma sürecine ivme kazandırılmasını amaçlamışlardır (Kuruç, 1994). Sanayide devletçiliği öngören bu dönemde dokuma, maden, kağıt, seramik ve kimya sanayilerinde çok sayıda kamu sanayi işletmesi kurulmuştur. Ancak, bu planlardan ilki uygulama olanağı bulmuş iken, diğeri II. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır².

1950'lerin ilk yarısında ise liberal politikalar izlenmiş ve özel sektöre geniş olanaklar tanınmıştır. Bu kapsamda bazı sanayi kuruluşları devletin tekelinden çıkarılarak özel sektöre devredilmeye çalışılmış, bununla birlikte özel sektörün sermaye yetersizliği nedeniyle özelleştirme hedefleri gerçekleştirilememiştir. Özel sektörün yetersiz kalması nedeniyle, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren özel sektörün dolduramadığı boşluklar yine kamu girişimleri ile doldurulma yoluna gidilmiş, özellikle yeni bir tip devlet işletmeciliği ile karma kuruluşlar ortaya çıkarılmıştır (Altıntaş, 1978). Nitekim, içe dönük kalkınma stratejilerinin ikinci dönemi 1954-1980 tarihleri arasında kalan dönemi içermektedir. Bununla birlikte, 1954-1960 döneminde uygulanan ithal ikameci politikalar, 1954 yılındaki dış ödemeler krizine ve tarımsal üretim hızındaki düşüslere çare olarak başlatılmış ve 1960-1980 yılları arasında beş yıllık kalkınma planları (BYKP) ile birlikte uygulanan ithal ikame uygulamalarından önemli ölçüde farklı özellikler göstermiştir. Zira, 1960'lı yıllardan sonra Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kurulmasıyla birlikte, ithal ikame uygulamalarına planlama boyutu eklenmiş ve geniş kapsamlı kalkınma planları ile desteklenmiştir. Bu nedenle, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren uygulanan politikaları

kriz ve ithal ikameci kalkınma politikalarına geçiş dönemi olarak yorumlamak daha uygun olacaktır.

1960'larda uygulanmaya başlayan ithal ikameci sanayileşme stratejisi ise, ithalat lisansları sistemini getiren bir dış ticaret rejimine dayandırılmıştır. İthalat rejimi ile ülke içinde üretilen malların ithalatı ya engellenmiş ya da tamamen yasaklanmıştır. Diğer yandan, sanayinin ihtiyacı olan sermaye mallarının ve girdilerinin ithalatı ise serbest bırakılmıştır. Böylece, zayıf olan ulusal sanayinin yüksek koruma duvarları arkasında güçlenmesi hedeflenmiştir. Bununla birlikte, bu modelin ileride birer handikapa dönüşecek olan başlıca iki boyutu bulunmaktadır: Bunlardan ilki ekonomik büyümenin ve sanayinin gelişiminin sürekliliğinin sağlanması açısından yurtiçi talebin önemli olması ve böylece sanayinin itici gücü olma işlevini, dış piyasaların değil iç piyasaların görmüş olmasıdır. Dolayısıyla, toplam talebi artıracak genişlemeci politikalar ve buna bağlı gelir ve bölüşüm politikaları bu dönemde önem kazanmıştır. İkinci boyut ise ulusal sanayinin korunması ve gelişmesi için sanayinin ihtiyacı olan dövizin sağlanmasının yaşamsal önem taşımasıdır. İthal ikameci dayalı sanayileşme stratejisinin başarıya ulaşabilmesi için tüketim mallarının üretiminden dayanıklı tüketim mallarının üretimine ve son olarak yatırım mallarının üretimine uzanan bir yolun tamamlanması gerekmiştir. Bir aşamadan diğerine geçiş, sanayinin daha çok ithal girdiye ihtiyaç duymasını ve yeterli dövizin sağlanmasını gerektirmiştir. Kısacası "özel kesimin sanayi tabanını güçlendirme amacına yönelik olarak izlenen ancak kaynak kullanımını açısından maliyeti yüksek olan" (DPT, 1991, s. 2) ithal ikameci sanayileşme stratejisinin devamı, belirli bir büyüme hızının sürdürülmesini ve bunu sağlayacak tasarrufların artmasını gerekli kılmıştır.

Nitekim, ithal ikameci kalkınma modeli 1970'li yıllarda hem dünya ekonomisinde hem de ülkede ortaya çıkan olumsuz gelişmeler sonucunda darboğaza girmiştir. Dışsal gelişme, 1970'li yıllarda yaşanan ve dünya genelinde köklü dönüşümlere yol veren iktisadi krizdir. Bu dönemde yaşanan iki büyük petrol krizi çoğu dünya ülkesini olduğu gibi Türkiye'yi de olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle 1973 yılındaki petrol fiyatlarındaki ani yükselişler, üretim maliyetlerini ve sanayi üretimin sürmesi için gerekli olan döviz miktarını artırmış, döviz ihtiyacının artması ise ödemeler dengesinde bozulmalara neden olmuştur. 1970'li yılların sonuna gelindiğinde ise ödemeler dengesi açığı kapatılamaz boyutlara ulaşmıştır. Uluslararası konjonktürün de elverişsiz olması, dış borçlanma olanaklarını tamamen kapatmış ve ülke büyük bir döviz darboğazı ile karşı karşıya kalmıştır (Cavlı, 1991). Ödemeler dengesindeki darboğazın ağırlaştırdığı ekonomik istikrarsızlığın toplumsal ve siyasi istikrarsızlıklar gibi içsel etmenlerle birleşmesi sanayi üretimi adeta durma noktasına getirmiştir. Böylece, 1970'lerin sonunda içe dönük kalkınma stratejisi hem ülke içi dengeler, hem de uluslararası konjonktür açısından sürdürülemez hale gelmiş ve çökmüştür.

1960-1980 döneminde toplam üretimde sağlanan ortalama yüzde 4.7'lik büyüme hızına rağmen, ithal ikameci politikalarının ihracatın gelişmesini geciktirmesi ve ülkenin iç kaynaklara bağımlılığının artması nedenleriyle ekonomik yapı zayıf kalmıştır (Altıntaş, 1983). Petrol fiyatlarındaki yükselmenin sonucunda, ülkenin ithalat faturasında görülen artışın da etkisiyle zorunlu ihtiyaç malları dışındaki ithalata daha fazla kısıtlama getirilmiş ve haliyle ekonominin hızla değişen dünya konjonktürüne uyum sağlama yeteneği azalmıştır (İlkin, 1991). İthal ikameci kalkınma modeli çerçevesinde sürdürülen sanayi birikimi artık tıkanma noktasına gelince "ihracata dönük sanayileşme stratejisi" ya da daha genel bir tanımlamayla "dışa dönük kalkınma stratejisi" yeni kalkınma modeli seçeneği olarak gündeme gelmiştir. Ülkemizin uluslararası piyasalarda avantajlı olabileceği sektörlerde, özellikle de tekstil, gıda, cam sanayileri ile demir-çelik ve otomotiv sektörlerinin emek-yoğun aşamalarında uzmanlaşması görüşü öne çıkmıştır. Bununla birlikte, siyasal istikrarsızlıkların da etkisiyle Türkiye'nin dışa dönük kalkınma modeline geçmede ve dünya konjonktürüne yapısal uyum sürecinde yaşanan gecikme, yerel birimlerin ve firmaların da dışa açılma, rekabet ve küreselleşme sürecini geç algılamasına neden olmuştur. 1970'lerde hızlanan küreselleşme sürecine 1980'lerde dahil olan Türkiye'de, bazı istisnalar dışında yerel birimler ve firmalar düzeyinde de uyum sorunları ortaya çıkmış ve 1980'li ve özellikle 1990'lı yıllarda yaşanan yapısal uyum sürecimiz sancılı olmuştur.

2.2.Dışa Dönük Kalkınma Stratejisine Geçiş

1970'lerin sonunda derinleşen ekonomik ve toplumsal kriz, 24 Ocak 1980'de deklare edilen geniş kapsamlı istikrar ve uyum politikaları ile giderilmeye çalışılmıştır. Bu tarihte alınan kararlar sadece varolan krizin çözümü açısından değil, sanayileşme ve ekonomide devletin yeni rolü açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu nedenle Kuruç (1994, s. 4) yaşanan dönüşümü "bir dünya görüşü değişikliği" olarak nitelendirmektedir. Önceki dönemde egemen olan korumacı politikalardan piyasa güçlerinin egemen olduğu bir yapıya geçiş yaşanmasını öngören yeni iktisat politikalarının ise başlıca iki temel boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ihracata dönük bir sanayileşme stratejisinin ithal ikameci sanayileşme stratejisinin yerini alması ve ihracata yönelik desteklerin öne geçmesidir. İkincisi ise, devletin ekonomideki rolünde görülen değişikliktir. Nitekim, serbest piyasa ekonomisine geçiş ve devletin üretici özne olarak rolünün azaltılması, 1980 sonrasında uygulanan politikaların ana eksenini oluşturmuş (OECD, 1987) ve Türkiye ekonomisi ve dış ticaret politikası açısından önemli bir dönüm noktası niteliği taşımıştır. 1980'de benimsenen ve 1983'de uygulamaya konulan politikalar ile belirginleşen piyasa ekonomisi sistemi, özel sektöre ve serbest rekabete dayanan, kaynak dağılımında fiyat mekanizmasının hakim olduğu, devlet müdahale ve yatırımlarının asgari düzeye indirildiği bir döneme yol vermiştir (Hiç, 1992). Uluslararası rekabete açılma ve liberalleşme Türk ekonomisinde yapısal değişimin zeminini hazırlayan güçlü bir araç olmuş ve gerek kamu gerekse özel kesimin alışılmış davranış kalıplarının dışına çıkmasına ve yeni arayışlara zorlamıştır.

Bu dönemde uygulanmaya başlanan Program ile Türkiye'de, ihracatta önem arz eden ulaşım, haberleşme ve diğer altyapı yatırımları hız kazanmış, ihracat ile ilgili bürokratik engeller azaltılmış, başta nakdi teşvikler ve devalüasyon olmak üzere ihracat değişik destek unsurlarıyla teşvik edilmiştir (Fisünoğlu, 1992; Aktan, 1992). Yeni program ticaret ve mal akımlarını büyük ölçüde serbestleştirirken, 1984'de uygulamaya giren yapısal düzenlemelerle yabancı mal giriş ve çıkışları üzerindeki denetim ve dışalım kotaları kaldırılmış ve vergi oranları yeniden düzenlenmiştir. 1980'li yıllara kadar olan dönemde kamu sektörü, sanayi sektöründe ağırlıklı olarak aramaları olmak üzere büyük sermaye gerektiren yatırımları yaparken, 1980 sonrasında imalat sanayi yatırımlarını tedricen azaltmış, KİT'ler gibi doğrudan sanayi yatırımlarından vazgeçerek daha çok altyapı gibi alanlara odaklanmıştır (Altınok, 1992; Artan, 1991; Kilci, 1994). Devletin doğrudan üretim faaliyetlerinden çekilmesini amaçlayan özelleştirme programıyla ise 1985 yılından itibaren ülke genelinde 153 kuruluş özelleştirme kapsamına alınmıştır (ÖİB, 1996). Bu dönemde yatırımcılık gitgide kamu alanı dışına çıkarılan ve teşvik araçlarıyla özel kesime verilen bir 'misyon' (Kuruç, 1994, s. 5) olurken, firmalara daha rekabetçi bir ortamda çalışma zorunluluğu getirilmiştir. Nitekim, toplam kamu yatırımları içinde sanayi kesiminin payı 1978'deki yüzde 20.7'lik düzeyinden, 1984'te yüzde 18.7'ye (Sönmez, 1999), 2000'de yüzde 5'e, 2004'te ise yüzde 3.2'ye gerilemiştir. Çizelge 1.'den de görülebileceği gibi genel olarak 1980-2004 döneminde sabit sermaye yatırımlarında kamunun payı görece olarak azalırken, özel sektör yatırımlarının payı artmıştır.

İzlenen politikalar sonucunda, genelde makro-ekonomik göstergelerde, özelde de ithalat ve ihracat oranlarında önemli artışlar sağlanmıştır. 1980 yılında 2.9 milyar dolar olan ihracat, 2004 yılında 20 kat üzerinde artarak 63 milyar dolara, ithalat ise 7.9 milyardan yaklaşık 12 kat artarak, 97.5 milyar dolara yükselmiştir. İhracatın bileşiminde en önemli gelişme, imalat sanayi ihracatında gerçekleşmiştir. Bununla birlikte özellikle 1980-88 döneminde ihracat, devalüasyona, verimlilik artışına, sübvansiyona ve iç talabın ve işgücü fiyatlarının düşürülmesine dayandırılmıştır. İhracatta öne çıkan sektörler ise dönem başında öngörüldüğü gibi Türkiye'nin karşılaştırmalı avantajlara sahip olduğu tekstil, gıda, cam gibi emek-yoğun sektörlerdeki alt ürünler olmuştur. İzleyen yıllarda otomotiv sektörünün de ihracatçı sektörler kapsamına girmesiyle anılan sektörler dışı açılma sürecinin lokomotif sektörleri olarak öne çıkmıştır.

Çizelge 1. Temel ekonomik göstergeler (1980-2004)

	GSMH (Cari fiyatlarla)		Büyüme Hızları				Sabit Sermaye Yatırımları (Cari, milyon YTL)		Dış Ticaret (Milyon \$)	
	GSMH Milyon \$	Fert Başına \$	Tarım	Sanayi	Hizmetler	GSMH	Kamu	Özel	İhracat	İthalat
980	69.749	1.570	1.1	-3.3	-3.7	-2.8	462	694	2.910	7.909
985	68.199	1.356	-0.5	6.2	5.1	4.3	3.236	3.897	7.958	11.343
990	152.393	2.711	6.8	8.6	10.3	9.4	27.684	62.208	12.959	22.302
995	171.979	2.794	2.0	12.1	6.3	8.0	328.577	1.553.648	21.636	35.709
000	201.484	2.987	3.9	6.0	8.9	6.3	8.602.103	19.971.790	27.775	54.503
001	144.607	2.110	-6.5	-7.5	-7.7	-9.5	11.300.047	22.170.344	31.334	41.399
002	182.929	2.634	6.9	9.4	7.5	7.9	17.335.397	30.146.896	36.059	51.554
003	238.409	3.390	-2.5	7.8	6.7	5.9	17.588.271	39.834.913	47.253	69.340
004	301.639	4.172	2.0	9.4	10.2	9.9	19.314.124	59.467.619	63.121	97.540

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2004)

Çizelge'den de görülebileceği gibi, Türkiye'de sanayi genel olarak 1980'den günümüze oldukça yüksek bir büyüme performansı sergilemiştir. Türkiye ekonomisi ve sanayisi 1980 yılından itibaren, 1994 yılına kadar büyüme eğilimi içinde olmuş ve dönem boyunca daralma olgusu yaşamamıştır. 1994, 1999 ve 2001 yıllarında yaşanan ekonomik krizler dışında sanayi sürekli büyüme eğilimi içinde olmuştur. Kriz yıllarından sonra da sanayi tekrar canlanma trendine girmiş ve bu gelişme içinde sonraki yıllar hep pozitif değerlerle kapamıştır. Yine 1980 sonrası dönemde ülke nüfusundaki artışa paralel olarak (yıllık nüfus artış hızı 1980-1985'te ortalama yüzde 2.49; 1985-1990'da yüzde 2.17; 2000-2004 yıllarında ise yaklaşık yüzde 1,5) kişi başına gelir de artış göstermiştir. 1980-2004 yılları arası incelendiğinde sanayi gelişme hızı ile GSYİH gelişme hızları arasında doğrusal bir ilişkinin olduğu gözlenmektedir. Sanayi sektörü, GSYİH içinde payını artırırken bunda en büyük ağırlık imalat sanayine ait olmuştur.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, 1980'den bu yana İstikrar Tedbirleri ile benimsenen amaçların bir kısmına ulaşılabilirdiği, bir kısmına ise ulaşamadığı gözlenmektedir. Özellikle 1980'lerin ikinci yarısından 2001 yılına kadar süren 15 yıllık dönemde ekonomik büyüme oranlarına istikrar kazandırılmamış, enflasyon kronikleşmiş, iç ve dış borçlar artmaya başlamıştır (Gerni, 1992; Yeldan, 1992). Ekonomi borçlanma yoluyla artan ölçüde uluslararası piyasaların güdümüne girmiş ve adeta liberalizasyon politikaları IMF reçetelerini Türkiye için zorunluluk haline getirmiştir (Ataç ve Ataç, 1992). Kamu harcamalarında etkin bir kaynak tahsisini içeren ve verimlilik artışına dayanan bir büyüme sürecini öngören düzenlemeler (Gerni, 1992) yanında, kamu gelirleri sisteminde de gerekli değişikliklerin yapılamaması ve iç finansman dengesinin kurulamaması sonucunda dış borçlanmada meydana gelen artış, enflasyonu da artırmıştır (Oyan, 1992; Özselçuk, 1992). İhracat artışı ise büyük ölçüde mevcut kapasitelerin harekete geçirilmesi yoluyla sağlanmış ve beklenen yatırım hamlesi gerçekleşmemiştir. Bu dönemin en büyük zaaflarından biri de düşük ücret yapısına sahip bir ekonomiyi bir avantaj saymak olmuştur (Kuruç, 1994; Kepenek, 1999). İzlenen politikalar sonucunda ihracat ve turizm gibi döviz kazandırıcı faaliyetler teşvik görünürken, iç talep çeşitli araçlarla daraltılmış, satınalma gücü düşürülmüş, devletin yatırım harcamaları azaltılmıştır (Köse ve Yeldan, 1998). Aynı zamanda, askeri yönetim döneminde sendikalarla ilgili getirilen düzenlemeler, sendikaların gücünü azaltırken, reel ücretlerin baskı altına alınmasını sağlamıştır (Eraydın, 2002). Tüm bunlarla beraber dışa dönük kalkınma modeli, esnek ve

uyum yeteneği yüksek KOBİ'ler ile yerel uzlaşma ve uzmanlaşma kapasitesi yüksek küçük ve orta ölçekli kentlerin de ekonomik gelişme sürecine girmeleri için uygun bir ortam yaratmıştır. Her iki gelişme bölüşüme yönelik kamu politikalarının öneminin azaldığı bir dönemde hem sermayenin tabana yayılması hem de gelişmenin ülke coğrafyasında dengeli dağılımı açısından önemli görülmüştür.

Nitekim, 1980 sonrası gündeme gelen değişimlerden birisi, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizin ekonomik yapısı içinde de KOBİ'lerin ve mikro işletmelerin önem kazanmasıdır. Bunun önemli nedenlerinden biri 1970'lerde yaşanan krizler nedeniyle büyük ölçekli firmalarda düşey ayrışma (vertical disintegration) eğilimlerinin ortaya çıkması ve KOBİ'lerin fason üretim yoluyla küresel meta zincirlerine eklenmesinin mümkün kılan küreselleşme ortamıdır. Dünya ekonomisinde yaşanan bunalımlar sonucunda büyük ölçekli firmalarda düşey ayrışma eğilimleri artarken, ulusal sınırları aşan bir sanayi örgütlenme içinde taşeronlaşma ve fason üretim gibi esnek üretim biçimleri yaygınlık kazanmıştır. KOBİ'lerde anlık değişen piyasalara ve talebe uyum sağlayabilme kıvraklığı yanında, ortalama ücretin de daha düşük düzeylerde gerçekleşmesi, büyük ölçekli işletmelerin fason üretime yönelmelerine hız kazandırmıştır (Çakmak, 2004). Düşey ayrışma eğilimleri ise özellikle üretim sürecinin aşamalara bölünebildiği (ayrışabildiği) tekstil ve otomotiv gibi sektörlerde KOBİ'leşme ve kümelenme sürecini hızlandırmıştır. Ülke ekonomimizde KOBİ'leri öne çıkaran bir diğer neden de Türkiye'nin özellikle imalat ve hizmet sektörlerinde geleneksel olarak esnaf ve sanatkarlar ile küçük işletmelerin hakim olduğu bir yapıya sahip olmasıdır (Müftüoğlu, 1998). Zira, ülkemizde 1-250 arasında işçi istihdam eden KOBİ'ler toplam işletmelerin yüzde 98.8'ini oluşturmaktadır (TKB, 2001). KOBİ'lerin düşük sermaye ile istihdam yaratmaları, diğer bir deyişle istihdam edilen kişi başına kullandıkları sermayenin düşüklüğü, pazar şartlarına kolayca uyum göstermeleri ve esnek yapıya sahip olmaları Türkiye ekonomisindeki önemlerini daha da artırmıştır. Özellikle 1980'li yıllar sonrası dönemde KOBİ'ler ülke ekonomisinde büyüme, istihdam, sanayileşme ve kalkınma açısından tam bir lokomotif işlevi üstlenmişler, esnek yapılarıyla yaşanan krizlerden daha az etkilenmişler ve büyük ölçekli firmalar karşısında rekabet edebilir nitelikte olduklarını ispat etmişlerdir (Ekin, 1996). Dolayısıyla, büyük işletmelerden daha esnek bir yapıya sahip olan küçük işletmeler, ekonomik dalgalanmalar ve kriz ortamlarına karşı daha kolay uyum sağlamış, ürün ve pazar farklılaştırması ve verimlilik artırma faaliyetlerini daha rahat gerçekleştirebilmişlerdir (Kaya ve Peçen, 1999). Ekonomik istikrarsızlığın ve iktisadi dalgalanmaların oldukça sık yaşandığı ülkemizde iktisadi krizlere uyum sağlama ve iktisadi dalgalanmaların olumsuz sonuçlarını azaltma özellikleri nedeniyle KOBİ'lerin önemi daha da belirginleşmiştir³. 1980 sonrası dönemde Türkiye'de KOBİ'lerin işyeri, istihdam ve katma değer açısından payı önceki dönemlere göre giderek artış göstermiş, ama bu artış istihdamda çok daha yüksek düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, işsizlik sorununun ciddi biçimde yaşandığı ülkemizde KOBİ'lerin önemi yadsınamaz bir gerçek olmuştur.

Türkiye ekonomisinde yaşanan diğer bir gelişme, izleyen bölümlerde daha detaylı inceleyeceğimiz üzere küçük ve orta ölçekli kentlerin de özellikle KOBİ'lere dayalı olarak bellibaşlı sektörlerde söz sahibi olmaya başlamalarıdır. 1970'li yıllarda firma örgütlenmelerinde düşey ayrışma eğilimlerinin artması ile birlikte KOBİ'lerin önem kazanması ve mekan bazlı sektörel ve esnek uzmanlaşma modellerinin işlevsel hale gelmesi, bu tür kentlerin önemini artırmıştır. Zira, çeşitli dünya ülkelerinden yeni sanayi odağı olarak örneklenen yerel başarı örneklerinin çoğunu, önceki dönemlerde görece olarak geri kalmış veya ulusal ekonomide ağırlığı az olan çevre bölgelerdeki küçük ölçekli kentler oluşturmaktadır. Bu tür kentlerin başlıca özelliği post-Fordist üretim örgütlenmelerinin gerektirdiği esneklikleri kolaylaştıran küçük topluluk dokularına ve yoğun sosyal bağlara sahip olmalarıdır. Böylece, küreselleşme döneminde oluşan esnek uzmanlaşmaya dayalı endüstriyel örgütlenme için çeşitli avantajlara sahip olmaktadır. Bu kapsamda, ülkemizde "Anadolu Kaplanları" olarak bilinen yeni sanayi kentlerinin, küreselleşen piyasaların ve rekabet koşullarının baskınlığında önemli sanayi mekanları olarak ortaya çıkması 1980 sonrası dönemde yaşanan değişimin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Yeni sanayi odakları bölgesel dengelerin sağlanması ve ülke genelinde

dengeli bir ekonomik coğrafyanın oluşması açısından “yeni bir kalkınma modeli olabilir mi” sorusunu gündeme taşımıştır.

Türkiye ekonomisi hem ithal ikameci kalkınma politikalarının uygulandığı hem de dışa açık büyüme stratejisinin izlendiği dönemlerde ekonomik performans açısından önemli ilerlemeler kaydetmiş olmasına rağmen, bölgeler arası gelişmişlik farklılıkları 2000’li yıllarda da önemli bir sorun olarak varlığını devam ettirmektedir. Genel bir değerlendirme yapıldığında, ithal ikame politikalarının Planlı döneme kadar süren ilk döneminde merkezîyetçi bir yaklaşımla ulusal kalkınmaya odaklanılmış, planlı dönemde ise uygulamaya giren tüm bölgesel gelişme politikalarına rağmen, bölgesel dengesizlikler artarak sürmüştür. Ülke kaynaklarının sınırlılığı yanında, yerleşimdeki dağınıklık, politikaların inişli-çıkışlı bir grafik izlemesi, tutarsızlıklar ve yer yer popülist uygulamalar politikaların etkinliğini sınırlandırmıştır. Değişen koşullara rağmen, 1980’lerden sonra da önceki dönemde izlenen politikalara devam edilmiştir. Bununla birlikte, kamunun ekonomiden tedricen çekilmesiyle birlikte doğal olarak diğer yapısal düzenlemeler gibi bölgesel gelişmeye aktarılacak kaynakların sınırlı hale gelmesi, bölgesel gelişme politikalarının etkisini daha da sınırlandırmıştır. Nitekim, 1980 sonrası dönemde bölgesel gelişme politikaları etkisi sınırlı olan KÖY politikasına indirgenmiş ve böylece bölgesel dengelerin sağlanmasında başarı sağlanamamıştır. Süreç içerisinde ülke coğrafyasında gelişmiş kentler/ bölgeler ile azgelişmiş yöreler arasındaki ikili kutuplaşma keskinleşmiştir (Türkiye’deki bölgesel dengesizlikler sorunu ve bu kapsamda uygulanan politikaların daha detaylı değerlendirilmesi için bkz. Özasan, 2006a).

Kamu politikalarının bölgesel düzenlemeler alanında etkisi sınırlı kalırken, 1980’li yıllarla birlikte gündeme gelen küreselleşme, dışa açılma gibi süreçler ülke coğrafyasında sanayinin ve diğer büyüme dinamiklerinin dağılımını da etkilemiştir. Diğer bir deyişle, kamu politikalarında etkinliğin azaldığı bir ortamda, gelişme sürecine daha çok piyasa dinamikleri yön verirken yeni dönemde, kent ve bölgelerin gelişme performansları da önemli ölçüde farklılaşmaya başlamıştır. Zira, önceki dönemlerde kamu yatırımlarının ve iç ticaret hadlerinin sağladığı avantajlar ile gelişmiş bazı kentler yeni dönemde gerileme sürecine girerken, bazı azgelişmiş kentlerde de KOBİ’lerin öncülüğünde ihracat bazlı sektörlerde bir büyüme süreci gözlenmiştir. Gerileme sürecine giren başlıca kent gruplarından ilki kamu iktisadi teşebbüslerinin, diğeri tarımın ekonomik yapılarında önemli ölçüde belirleyici olduğu kentlerdir. İthal ikameye dayalı içe dönük kalkınma modeli döneminde görece olarak gelişmiş bu kentler, dışa açılma ile gelen rekabet baskıları karşısında önceki dönemdeki performanslarını sürdürmekte güçlük çekmeye başlamışlardır. Bu tür kentler dışa açılma süreci ile birlikte gelen rekabet sürecinden olumsuz yönde en çok etkilenen kentler olurken, ekonomik durgunluk veya gerileme sorunları ile karşı karşıya kalmıştır.

Diğer yandan bu dönemde yüksek bir ekonomik büyüme performansı sergileyen yöreler ise “yeni sanayi odakları” olarak tanımlanan ve imalat sanayi yatırımlarıyla büyüme sürecine giren kentler grubu olmuştur. Bu tür dinamik sanayi kentleri ihracata dayalı gelişme eğilimi içine girerek küresel piyasalara eklemlenme başarısı göstermiş ve artan ölçüde yeni küresel ekonomik işbölümü içinde yer almaya başlamışlardır⁴. Küresel ölçekte ekonomik işbölümüne eklemlenme ile bu tür kentlerdeki sanayi yapılarının yeniden örgütlenme eğilimleri (esnek veya sektörel uzmanlaşma eğilimlerinin hızlanması gibi) içiçe gelişmiştir. Genel olarak “küyerelleşme” olarak tanımladığımız bu sürecin nimet veya külfetleri eşitsiz paylaşılsa da, hem gelişen hem de durağanlaşan veya gerileyen yörelere yönelik başlıca yansımaları şu şekilde özetlenebilir: yerel birimlerarası rekabetin artması, yerel birimlerin ekonomik gelişme süreçlerinin artan ölçüde dış piyasalara açılabilme ve rekabet güçlerini artırma başarılarına bağımlı hale gelmesi; dış piyasalardaki belirsizliklerin risk ve tehditleri artırması yanında fırsat ve yeni potansiyeller de sunması; yerel aktörlerin tümünü içerecek şekilde yeni yerel kurumsal düzenleme mekanizmaları oluşturma ihtiyacının ortaya çıkması gibi... (Özasan, 2005b) İzleyen bölümde ise ekonomi politikalarında değişim ve dışa açılma süreciyle birlikte gündeme gelen sanayinin mekansal gelişme eğilimlerine odaklanılacaktır.

3. Dışa Açılma Döneminde Sanayinin Mekansal Dağılımında Meydana Gelen Başlıca Değişimler

1980'li yıllar sonrasında yaşanan dışa açık kalkınma modeli döneminde Türkiye'de uygulanan bölgesel politikalar geleneksel karakterini korurken, sanayinin mekansal dağılımı, diğer ülkelerde yaşanan eğilimlere paralel doğrultuda değişim geçirmiştir. Anılan dönemde imalat sanayinin mekansal dağılımını görmek amacıyla hazırlanan Çizelge 2'de, sanayi sektörü açısından önem taşıyan iller dördü bir grupta değerlendirilmiştir. Bu dört il grubunun 1980-2000 döneminde ekonomik ve sanayi yapılarındaki değişim; imalat sanayi işyerleri, istihdamı ve katma değeri ile GSYİH göstergeleri çerçevesinde incelenmektedir. İlk grup, İstanbul, İzmir, Ankara ve Adana gibi büyük kentlerden, diğer bir ifadeyle sanayinin yoğunlaştığı "geleneksel bölge merkezleri" olarak nitelendirdiğimiz dört ilden oluşmaktadır. İkinci grupta, büyük kentlerden çevreye yayılan (desantralizasyon) sanayi ile gelişme sürecine giren Kocaeli, Sakarya, Bursa, Tekirdağ, Kırklareli, Manisa ve İçel illerini kapsayan toplam yedi ilden oluşan "ardbölge iller" yer almaktadır. Üçüncü grupta, Kırkkale ve Zonguldak gibi tamamen kamu sanayi işletmeleri (KİT yatırımları) temelinde gelişme göstermiş iki adet il bulunmaktadır. Dördüncü grupta ise "yeni sanayi odağı" olarak nitelendirilen Denizli, Gaziantep, Kayseri, Çorum ve Kahramanmaraş illerinden oluşan beş adet il yer almaktadır.

Çizelge 2. 1980 sonrası dönemde imalat sanayi işyerleri, istihdamı ve katma değerinin mekansal dağılımı (10+ istihdama sahip işyerleri)

İl Grupları	Yıllar	İşyerleri	İstihdam	Katma Değer	GSYİH
Geleneksel Merkezleri	1980	63,71	50,39	47,70	38,4
	1990	60,09	48,28	47,73	39,8
	2000	50,67	42,96	43,16	40,7
Ardbölge İller	1980	11,80	15,59	28,18	15,3
	1990	13,53	19,61	30,50	16,9
	2000	19,36	25,03	32,35	17,2
Kamu Sanayi Yatırımlarına Dayalı İller	1980	1,29	3,23	4,28	--
	1990	1,01	3,25	3,55	2,1
	2000	0,59	1,38	2,87	1,3
Yeni Sanayi Odakları	1980	4,98	4,23	2,74	5,6
	1990	5,04	5,05	2,73	6,2
	2000	9,06	9,19	5,79	5,8
Diğer İller	1980	18,23	26,58	17,10	--
	1990	20,32	23,79	15,49	35,0
	2000	20,32	21,44	15,83	35,0
Türkiye	1980-2000	100	100	100	100

Kaynak: TÜİK veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Not: Tablolarda yer alan imalat sanayi göstergeleri, 10'dan fazla işçi çalıştıran işletmelere uygulanan yıllık anket serilerinden derlenen verilerden oluşturulmuştur

Çizelgeden de izlenebileceği gibi, 1980-2000 döneminde büyük kentler ile kamu sanayi işletmeleri temelinde gelişmiş olan eski önemli sanayi merkezlerinin ülke imalat sanayi değerleri toplamı içindeki payları, tüm göstergeler bazında gerilemiştir. Bununla birlikte, büyük kentlerin ülke GSYİH oluşumuna katkıları, dönem boyunca yükselmiştir. Bu durumun tek açıklaması, büyük kentlerde hizmetler sektörünün diğer sektörler aleyhine gelişimi ve buralarda kurulu olan sanayinin çevrede yer alan illere taşınmasıdır. Zira, büyük kentlerin ardbölgesinde yer alan illerin sanayi göstergelerindeki yükselme de bunu doğrulamaktadır. Diğer yandan kamu sanayi işletmeleri temelinde gelişmiş olan illerin sanayi göstergelerindeki gerileme ise büyük ölçüde KİT'lerin kapanması, küçültülmesi veya özelleştirme uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Yeni sanayi odakları grubunda

yer alan iller ise, anılan tüm sanayi göstergelerinde paylarını arttırmışlardır⁵. Yukarıdaki çizelge, 1980-2000 yıllarını içeren 20 yıllık dönemde, Türkiye’de sanayinin mekanda dağılımına ilişkin başlıca dört eğilimin belirginlik kazandığını ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki İstanbul, İzmir, Adana ve Ankara gibi bölge merkezlerinde sanayi gerilerken hizmet sektörünün yükselişidir. İkincisi, bölgesel merkez niteliğindeki kentlerden taşınan sanayinin komşu olan ardbölge illerde yoğunlaşması ve buralarda hızlı bir sanayi büyüme sürecinin gündeme gelmesidir. Üçüncüsü, önceki dönemlerde kamu girişimciliği temelinde kalkınma sürecine girmiş olan sanayi kentlerinde gerileme yaşanmasıdır. Dördüncüsü ise, Anadolu’nun farklı bölgelerinde yer alan ve bazıları halen kalkınmada öncelikli yöreler kapsamında yer alan küçük ve orta boy kentlerin, büyük ölçüde içsel kaynaklara dayalı olarak ve belirli sektörlerde uzmanlaşarak birer yeni sanayi odağı olarak ortaya çıkmasıdır. Bu dört eğilim aşağıda daha geniş bir çerçevede incelenmektedir.

3.1. Geleneksel Bölge Merkezlerinde Hizmet Sektörünün Yükselişi

Ulusal kalkınma sürecinin başlangıç aşamalarında sanayinin belirli metropol kentlerde yoğunlaşma eğilimi çoğu ülkede görülen bir olgudur. Bazı gelişmekte olan ülkelerde bu tür metropol kentlerden başlıcaları Brezilya’da San Paulo, Filipinler’de Manila, Pakistan’da Karaçi, Arjantin’de Buenos Aires, Mısır’da Kahire ve Türkiye’de İstanbul’dur. Ülkelerin görece gelişmiş bölgelerinde yer alan büyük kentlerin sanayinin gelişmesi için en çekici noktaları oluşturdukları bilinmektedir. Çeşitli tarihsel faktörler yanında, yığılma ekonomileri ve ulaştırma altyapısının kesişme noktaları olmaları bu merkezlere görece üstünlük sağlamaktadır (Eraydın, 2002). Ayrıca, pazar imkanları ve işgücü temininde sağladıkları avantajlar bu şehirlerin oluşumundaki diğer önemli nedenlerdir. Türkiye’de de mekansal gelişme tarihsel olarak İstanbul’un içinde yer aldığı Marmara Bölgesi odaklı olmuştur. Marmara Bölgesi dışında Ege Bölgesi’nde İzmir ve çevresi, Akdeniz Bölgesi’nde Adana-İçel aksı, Orta Anadolu’da da Başkent Ankara diğer büyüme kutupları olarak öne çıkmışlardır. Bölgesel merkez olarak nitelendirdiğimiz bu dört gelişme odağı, 1980 öncesi dönemde sanayi ve hizmet sektörüne dayalı olarak büyümelerini sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte bu dört merkez içerisinde İstanbul merkezli Marmara Bölgesi’nin ağırlığı her zaman önde olmuştur. İthal ikame politikalarının yoğun olarak uygulandığı 1965-79 döneminde Marmara Bölgesi’nin ülke GSYİH’sı içindeki payı yüzde 30.6’dan 34.6’ya çıkmıştır. Söz konusu dönemde Marmara’daki gelişmenin merkezinde İstanbul ili yer alırken, gelişmede lokomotif görevini sanayi sektörü üstlenmiştir. 1965 yılında İstanbul’un toplam ülke katma değeri içerisindeki payı yüzde 30.57 iken, bu oran 1975 yılında yüzde 33.36’ya yükselmiştir (Bulutay ve Ersel, 1969; Özötün, 1980). 1980’li yıllarda da İstanbul’un kutup pozisyonu belirleyici olurken, İstanbul’u izleyen ikinci büyüme kutbu ise Ege Bölgesi’nin ekonomik merkezi İzmir olmuştur.

1980’li yıllar sonrasında bölge merkezlerinde dikkat çeken bir gelişme, geçmiş dönemlerde birer kutup olarak ortaya çıkmalarında etkin olan sanayi sektöründen ziyade hizmet sektörünün öne çıkmasıdır. 1980-2000 döneminde büyük kentlerde imalat sanayinin payı azalmış, bununla birlikte, üretimden ziyade üretilen ürünlerin kontrol edilmesi ve dağıtımında söz sahibi olma rolleri artmıştır (Karakurt, 2004). Dünya kentleri literatüründeki örneklerle benzer şekilde, daha küçük ölçekte bir ardbölgeye ve kontrol alanına sahip olmakla beraber, ticaret, yönetim, finans, üretim ve hizmet sektörünün planlandığı ve kontrol edildiği merkez olma işlevleri artmıştır⁶. Dünya ekonomisinin temel karar verme noktaları olan ve ilk bölümde genel bir değerlendirme ile yer verdiğimiz küresel kentlerin başında New York, Londra, Tokyo ve Paris gibi kentler yer alırken, ülkemizde ise İstanbul, küresel kent olma yönünde en güçlü aday olarak öne çıkmıştır.

Çizelge 3’ten de izlenebileceği gibi 1980’li yıllar sonrası dönemde Türkiye’de geleneksel olarak sanayinin yoğunlaştığı bölge merkezlerinin ülke GSYİH oluşumuna katkıları artmış diğer yandan, toplam imalat sanayii değerlerindeki paylarında nisbi bir azalma olmuştur. Bu durumun temel nedeni bu yörelerde hizmet sektörünün hızla yükselişidir. Türkiye’deki büyük kentler de diğer ülkelerdeki çoğu metropoliten kent gibi, 1980’ler sonrasında yüksek teknolojiye dayalı imalat sanayi ile finans, bankacılık,

pazarlama, ticaret ve turizm gibi hizmetler sektöründe daha hızlı bir gelişme trendi izlemişlerdir. Bu merkezler, özellikle düşük katma değere sahip ve emek-yoğun nitelikli imalat sanayi faaliyetlerini çevre illere yayarken, yüksek teknoloji kullanan imalat sanayi ile hizmet faaliyetleri ekseninde bölgesel düzeyde merkez olma özelliklerini pekiştirmişlerdir. Böylece, bölge merkezlerinin imalat sanayi payları gerilerken, GSYİH payları artmış ya da sabit kalmıştır⁷.

Çizelge 3. Geleneksel bölge merkezlerinde (GBM) imalat sanayii (10+ istihdam)

İller	Yıllar	İşyerleri	İstihdam	Katma Değer	GSYİH
İstanbul	1980	45,01	30,82	27,59	20,0
	2000	31,88	26,64	24,42	22,1
İzmir	1980	9,89	9,26	10,94	8,1
	2000	9,19	8,35	11,63	7,6
Adana	1980	2,38	5,03	5,39	3,1
	2000	1,95	2,74	2,66	3,0
Ankara	1980	6,43	5,28	3,78	7,2
	2000	7,65	5,23	4,45	8,0
Diğer İller	1980	36,29	49,61	52,30	61,6
	2000	49,33	57,04	56,84	59,0
Türkiye	1980-2000	100	100	100	100

Kaynak: TÜİK veritabanı

Nitekim İstanbul 1980'li yıllarda başta finans olmak üzere hizmet sektörü faaliyetlerine dayalı olarak bölgesel merkez olma işlevini güçlendirmiştir. İstanbul, sanayi tesislerini çevresine yayarken hizmet sektörü faaliyetlerine dayalı olarak bir "küresel kent" fonksiyonu üstlenmeye başlamış ve sadece Türkiye'nin değil, Karadeniz, Orta Doğu, Kafkaslar, Balkanlar ve Kuzey Afrika'dan oluşan bir coğrafyanın da karar merkezi olmaya başlamıştır (Sönmez, 1995). Böylece İstanbul, Türkiye'de dünya ekonomisiyle en çok etkileşimde bulunan, uluslararası piyasalara hizmet veren ve bu anlamda uluslararası piyasaların da ilgisini çeken başlıca kent olmuştur (Yücel, 1994). İstanbul'un hizmet sektörüne dayalı olarak küresel bir kent olarak yükselmesinin nedenlerinden biri küresel sermayenin ilişkide olduğu grupların önemli bir çoğunluğunun İstanbul'da olması (Sönmez, 1995, s. 16) iken, diğer bir neden de kent yöneticilerinin, kentin potansiyelini değerlendirmek üzere uyguladıkları çeşitli politikalar olmuştur (Şenlier ve Eryılmaz, 2004)⁸. Ülkenin en önemli uluslararası ticaret ve hizmet merkezi olma sürecinde Marmara'nın en iddialı alternatifi ise İzmir merkezli Ege Bölgesi olmuştur. Bununla birlikte, hem ithal ikameci kalkınma döneminde, hem de izleyen dönemde İstanbul merkezli Marmara bölgesi payını sürekli artırmıştır. Diğer büyüme kutupları olan İzmir ve Adana da gelişmelerini sürdürmüşlerdir, ancak, İstanbul onlarla da arayı açmıştır (Sönmez, 1995).

3.2. Ardbölge İllerde Sanayi Büyüme

1980'li yıllar sonrasında sanayinin mekansal dağılımına ilişkin olarak ortaya çıkan ikinci eğilim, yukarıda adı geçen büyük kentlerin civarında yer alan ardbölge illerde hızlanan sanayileşme dinamikleridir. Bu kapsamda önem kazanan üç yerleşme kümesi göze çarpmaktadır (Eraydın, 2002). Bunlar; İstanbul'un ardbölgesine yer alan Kocaeli, Sakarya, Bursa, Tekirdağ ve Kırklareli; İzmir'in hinterlandında yer alan Manisa ile Adana'nın hinterlandında yer alan İçel ve Hatay'dır. Bu iller, büyük kentlerdeki çevreselleşme dinamiklerinin etkisiyle olumlu bir gelişme trendi izlemişlerdir. Diğer yandan, Ankara'nın çevresinde yer alan illerin ise Ankara'daki sanayileşmeden bağımsız bir gelişme süreci izledikleri belirtilebilir. Zira, Ankara'da yoğun bir desantralizasyon eğilimi yaşanmakla beraber (Tekeli, 1991) bu eğilim, diğer metropolitan bölgelerde olduğu gibi il sınırları dışına değil, il içine olmuştur (Şenyapılı ve Güvenç, 1991).

Bu üç kümenin ilki ve en önemlisi İstanbul'un çeperinde yer almaktadır. Bu çeper bölgedeki gelişme, İstanbul Metropolitan Bölgesi'ndeki (İMB) sanayi gelişme sonucunda

ortaya çıkan yeni alan taleplerine koşt olarak hızlanmıştır. 1970'lerin başında özellikle İMB'nin doğu kesimi sanayi birimleri için daha çekici olmuştur. İlk aşamada yüksek arazi fiyatları gibi aşırı yoğunlaşmadan kaynaklanan negatif dışsal ekonomilerin oluşumu nedeniyle İstanbul'da yer bulamayan sanayi kuruluşları hemen bitişikte yer alan Gebze aksında Kocaeli'ne doğru yerleşmeye başlamışlardır. Bu gelişme aksında yoğunlaşan başlıca sektörler kimya ve metal sanayileri olurken, Kocaeli'nin Türkiye toplam imalat sanayi katma değeri içindeki payı 1965 yılındaki yüzde 5.69 seviyesinden, 1975 yılında yüzde 9.18'e çıkmıştır (Bulutay ve Ersel, 1969; Özötün, 1980). Doğudaki ilk gelişmeden sonra sanayi gelişme batıya (Trakya bölgesine) doğru yönelmiş ve İMB'ye yakın olmayı isteyen firmalar özellikle Tekirdağ aksında yer seçmeye başlamışlardır. Tekirdağ'ın Türkiye katma değeri içindeki payları ise 1965'te yüzde 0.20 iken, 1975'te yüzde 0.51'e çıkmıştır (Bulutay ve Ersel, 1969; Özötün, 1980). Ayrıca, 1970'li yıllarda Bursa'nın da giderek işlevsel olarak İstanbul sanayi ile bütünleştiği ve hızlı bir gelişme sürecine girdiği izlenmiştir. Bursa, geçmiş dönemlerdeki sanayi deneyimini ve potansiyelini de kullanarak tekstil ve otomotiv sektörlerine dayalı olarak gelişme hızını sürekli olarak artırmıştır. Bu dönemde Bursa'nın Türkiye katma değeri içindeki payı yüzde 1.61'den oldukça yüksek bir sıçramayla yüzde 4.53'e çıkmıştır (Bulutay ve Ersel, 1969; Özötün, 1980). Sanayi büyüme sonucunda, 1970 yılında 273 bin olan kent nüfusu 2000 yılında 1,2 milyona yükselerek önemli bir artış göstermiştir. Kent merkezinin bu yoğun nüfusu taşıyamaması neticesinde kentin çevresinde özellikle orta ve üst gelir gruplarına yönelik yeni yerleşim alanları (suburbs) oluşmuş ve böylece kent fiziksel olarak da büyümüştür (Karakurt, 2004a). Türkiye'deki ilk organize sanayi bölgesi (OSB) örneğinin Bursa'da kurulması ve sonrasında yenilerinin yapılması ile yerel sanayi potansiyelini destekleyen politikalar da gelişmede etkili olmuştur. 1980'li yıllar sonrasında ise İstanbul merkezli sanayi Marmara Bölgesi içinde İstanbul'a komşu olan illere desantralizasyon sürecini artırmıştır. Önce Doğu'daki Kocaeli ve Bursa, sonra da Batı'daki başta Tekirdağ olmak üzere diğer illere yatırım kaynakları hız kazanmıştır (Sönmez, 1995)⁹.

İkinci kümelenme, gıda ve tekstil sanayinde uzmanlaşmış İzmir Metropolitan Bölgesi çevresindeki sanayi gelişmeleridir. 1970'li yıllarda Manisa, Denizli, Afyon, Isparta, Burdur ve Muğla'da sanayi gelişme hızı oldukça yüksek olmuştur (Eraydın, 2002). Özellikle Manisa aksı İzmir'deki yüksek arsa fiyatlarından kaçmak isteyen sanayiler için çekici olurken, Manisa'da kurulan OSB bu süreci hızlandırmıştır. Üçüncü kümelenme alanı pamuk ve tekstil üretiminde uzmanlaşmış Adana Metropolitan Bölgesi çevresinde yer almaktadır. Başlangıçta Adana'da yoğunlaşan sanayi faaliyetler, özellikle 1980'ler sonrasında önce Tarsus-İçel aksına, daha sonra da Hatay'a doğru taşınmaya başlamıştır. Bu bölgede sanayi yanında, tarım potansiyelleri ve daha da önemlisi serbest bölge ve uluslararası limanların yer alması gelişme süreçlerini hızlandırmıştır (Bircan ve diğ., 2000). Zira, İçel ve Hatay, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin liman fonksiyonunu görmektedir. Dördüncü küme Ankara'nın çevresindeki yer alan Yozgat, Çankırı, Çorum, Niğde, Nevşehir ve Kırşehir illerinden oluşmaktadır. Bu yerleşimlerde 1970'ler öncesinde çok kısıtlı sanayi birimi varken, 1980 sonrası gelişmeler oldukça hızlı bir sanayileşmeyi işaret etmektedir (Eraydın, 2002). Bununla birlikte, buralardaki gelişme Ankara'dan bağımsız bir çizgi izlemiştir. Yukarıda ifade edildiği gibi, Ankara'da da yoğun bir sanayi desantralizasyon dinamiği olmakla beraber, bu eğilim diğerlerinde olduğu gibi il dışına değil, il sınırları içine ve özellikle şehir merkezi çevresindeki OSB ve KSS'lere olmuştur.

Özetle, ardbölge illerin imalat sanayi paylarındaki yükseliş bu yörelerin iç dinamiklerinden ziyade, hemen çevresinde yer aldıkları illerdeki sanayinin çevreye yayılma eğilimlerinden kaynaklanmıştır. Komşu oldukları illerden çevreye yayılan sanayi ile hızlı bir büyüme performansı sergilemiş olan bu iller, Türkiye GSYİH'si içindeki paylarını da artırmışlardır. Bununla birlikte, sanayi verilerindeki artış Kocaeli ve Sakarya gibi 1980 öncesinde önemli ölçüde yatırım çekmiş bölgelerde daha düşük, Tekirdağ ve Kırklareli'nde daha yüksek oranlarda gerçekleşmiştir. Sanayinin bölge merkezlerinden ardbölge illere doğru olan yayılma süreçlerinde ise yukarıda da yer yer değinildiği gibi "içsel (iten)" ve dışsal (çeken)" olmak üzere başlıca iki faktör grubu etkili olmuştur. İçsel faktörlerin başında, büyük kentlerde arsa fiyatlarının ve kiralara yükselmesi ile işgücü, ulaşım ve

çevre gibi sanayi üretim maliyetlerini artırıcı aşırı yoğunlaşmadan kaynaklanan "negatif dışsallıklar" ile "sosyal maliyetler" bulunmaktadır.

Çizelge 4. Ardebölge illerde imalat sanayi (10+ istihdam)

İller	Yıllar	İşyerleri	İstihdam	Katma Değer	GSYİH
Kocaeli	1980	2,61	5,64	14,44	4,0
	2000	4,70	5,45	12,97	4,4
Sakarya	1980	0,79	1,28	1,19	1,2
	2000	1,39	1,39	1,10	1,1
Tekirdağ	1980	0,71	1,24	1,42	1,1
	2000	2,51	4,33	4,20	1,3
Kırklareli	1980	0,42	0,39	0,35	0,6
	2000	0,75	1,43	1,34	0,8
Bursa	1980	4,54	4,15	3,50	3,1
	2000	6,90	9,13	7,41	4,2
Manisa	1980	1,84	1,31	0,77	2,1
	2000	1,75	1,99	2,02	2,8
İçel	1980	0,88	1,57	6,51	3,2
	2000	1,37	1,31	3,30	2,6
Diğer İller	1980	88,20	84,41	71,82	84,7
	2000	80,64	74,97	67,65	82,5
Türkiye	1980-2000	100	100	100	100

Kaynak: TÜİK Veritabanı

Dışsal faktörlerden en önemlileri de, hammaddeye yakınlık, ucuz işgücü ve yöreselleşmeyi (desantralizasyon) özendirme amaçlı uygulanan kamu politikalarıdır. Bu tür kamu politikalarından başlıcaları, çevrede yer alan illerin kalkınmada öncelikli yöreler (KÖY) kapsamına alınarak kredi kolaylıkları ve finansal teşvikler yoluyla çekici kılınması ve fiziksel bir teşvik aracı olarak yapılan OSB'lerdir. Bununla birlikte, 2000'li yıllara kadar Türkiye'de yaşanan desantralizasyon olgusundaki temel eğilim geleneksel bölge merkezlerinden çevre illere doğru yayılma biçiminde iken, mevcut gelişmeler bu eğilimin merkezi alanlardan "sıçrama"yla Anadolu'ya yayılacağını göstermektedir. Bu kapsamda, somut bir gelişme İstanbul Sanayi Odası'na (İSO) bağlı sanayicilerin 2000'li yıllarla birlikte, Anadolu'daki yatırım potansiyellerini araştırmaları ve bu kapsamda gerçekleştirdikleri il ziyaretleridir. Sıçrama dinamiklerini kolaylaştıran ve gündeme gelmesine neden olan başlıca nedenler ise zaman ve mekan kısıtlarını minimize eden ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve bunların sonucunda ortaya çıkan kontrol kolaylıkları olarak belirtilebilir. Sanayi ve bölgesel gelişme dinamiklerinin anlaşılması açısından araştırılması önem taşıyan bu eğilim geri kalmış bölgelerin kalkınma sürecine girmesi açısından da önemli bir fırsat olarak belirlenmektedir.

3.3. Kamu Yatırımlarına Dayalı İllerde Sanayi Gerileme

1970'li yıllar sonrasında gelişmiş ülkelerde meydana gelen mekansal değişimlerin temel niteliklerinden biri, büyük ölçekli, standart mal üretimi üzerine kurulu Fordist sanayi örgütlenmesinin gerilemesine koşut olarak bu tür sanayi örgütlenmesine dayalı sanayi işletmelerinin yaygın olduğu "eski sanayi bölgelerinin" hızlı bir gerileme sürecine girmesidir. Gelişmiş ülkelerde 1980'li yıllarla birlikte Refah Devleti uygulamalarının son bulması ve kamu işletmeciliğinin gerilemesi de bu süreci hızlandırmıştır. Türkiye'de ise bu kapsamda gerileyen yörelerin başında, özellikle kamu sanayi yatırımlarının yoğunlukta olduğu ve 1980 sonrasında kamunun ekonomiden çekilmesiyle darboğaz yaşayan Zonguldak ve Kırıkkale gibi iller gelmektedir. Ülke genelinde çok sayıda kent bu kategoriye alınabilecek olmakla birlikte, Zonguldak ve Kırıkkale'nin diğerlerinden başlıca farkı, her ikisinin de Cumhuriyet döneminin başında köy ve kasaba niteliğinde küçük yerleşim birimleri iken, Zonguldak'ın madencilik ve demir-çelik sektörlerinde (Kıray, 1964), Kırıkkale'nin ise savunma sanayi ve petrol rafinerisi sektörlerinde (Atalay, 1989)

kurulan KİT'ler ile hızlı bir yerel kalkınma, kentleşme ve sosyal değişim sürecine girmeleridir. Bununla birlikte 1980 sonrasında izlenen politikalar bu şehirlerde durgunluk ve gerilemeye neden olmuştur. Nitekim kamunun ekonomik büyüme sürecindeki değişen rolüne paralel olarak Türkiye'de sanayinin coğrafi dağılımında gözlenen üçüncü eğilim, geleneksel olarak kamu sanayi işletmeleri temelinde gelişmiş olan illerin, 1980'ler sonrasında hem ulusal imalat sanayi değerlerine hem de GSYİH'ye katkıları bakımından Türkiye ekonomisi içerisindeki paylarının azalmasıdır. Bu tür iller, Batı'da çok sayıda ülkede yer alan ve krize giren bölgeler gibi, Türkiye'nin 1980 sonrasında dışa açılma dönemine girilmesiyle birlikte yeni koşullara uyum gösteremeyen ve dışa açılma sürecinden kayıplı çıkan iller olmuştur.

Çizelge 5. KİT'lere dayalı illerde imalat sanayi (10+ istihdam)

İller	Yıllar	İşyerleri	İstihdam	Katma Değer	GSYİH
Kırıkkale	1990	0,21	0,91	1,88	0,6
	2000	0,13	0,52	2,41	0,5
Zonguldak	1980	1,29	3,23	4,28	2,6
	2000	0,47	0,87	0,46	0,8
Diğer İller	1980	98,71	96,77	95,72	97,4
	2000	99,41	98,62	97,13	98,4
Türkiye	1980-2000	100	100	100	100

Kırıkkale 1990 yılında il olduğu için önceki dönem verilerine ulaşılamamaktadır.

Kaynak: TÜİK veritabanı

Belirtilmesi önem taşıyan daha genel bir konu Türkiye'de özel sektöre ait sanayi işletmelerinin, özellikle ülkenin gelişmiş Batı bölgelerinde yoğunlaşması, KİT'lerin ise ülke geneline nisbi olarak dengeli dağıtılmış olmasıdır. 1995 yılı itibarıyla, bölge toplamı içerisinde KİT istihdamının yoğunlaştığı bölgeler başta demir-çelik ve madencilik işletmelerinin yer aldığı Karadeniz (yüzde 64) olmak üzere, özellikle KİT Genel Müdürlüklerinin bulunduğu Başkent Ankara'nın içinde yer aldığı nisbi olarak gelişmiş İç Anadolu (yüzde 46.2) ve Akdeniz Bölgesi (yüzde 35) ile Doğu (yüzde 83.5) ve Güneydoğu Anadolu (yüzde 35.3) gibi nisbi olarak geri kalmış bölgelerdir¹⁰. Özellikle Doğu, Güneydoğu ve Karadeniz gibi az gelişmiş bölgelerde devletin imalat sanayi istihdamı ve katma değeri içindeki payları toplam değerlerin yarısını geçmektedir. Bu nedenle, devletin ekonomiden çekilme süreci, bu yörelerde ekonomik gerileme yaşanması yanında ülke genelinde bölgelerarasındaki eşitsizliği artırıcı sonuçlar doğurmuştur.

3.4. Yeni Sanayi Odaklarının Ortaya Çıkışı

Türkiye'de 1980'li yıllar sonrasında sanayinin mekansal dağılımına ilişkin dikkat çeken dördüncü gelişme yeni sanayi odaklarının ortaya çıkmasıdır. 1970'li yıllarda dünyada yaşanan gelişmelere paralel olarak, Türkiye'de 1980'lerde yaşanan dışa açılma süreci, esneklik ve girişimcilik özellikleri yüksek KOBİ'ler ve firmalararası işbirliği ağlarına dayalı KOBİ kümelerine evsahipliği yapan küçük ve orta ölçekli kentlerin, uzmanlaştıkları alanlarda rekabetçi üstünlükler elde etmesini beraberinde getirmiştir. Ülkede kamu sanayi yatırımlarına dayalı iller gerilerken, yeni sanayi odakları metropolitan alanlardaki sanayi taşınma eğilimlerinden bağımsız olarak içsel potansiyeller ekseninde şekillenen bir sanayileşme sürecine girmiştir. Kısa bir süre öncesine kadar az gelişmiş bölge veya kalkınmada öncelikli yöreler (KÖY) kapsamında nitelenen bu illerde ihracata dayalı olarak hızlı bir sanayileşme süreci gözlenmiş ve ülke imalat sanayi oluşumuna katkıları önemli düzeyde artmıştır.

Akademik ve uygulamacı çevreler yanında basında da ilgi uyandıran yeni sanayi odakları, Güneydoğu Asya'nın hızla sanayileşen ülkelerine referansla popüler bir ifadeyle "Anadolu Kaplanları" olarak tanımlanmıştır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde yer alan sanayi odaklarının başında, Denizli, Gaziantep, Çorum, Kayseri ve Kahramanmaraş gibi iller yer almaktadır. Türkiye'deki sanayi odakları, büyük kentler ile ardbölgelerine alternatif

birer gelişme modeli olarak ortaya çıkarken, ülke düzeyinde bölgesel farklılıkları azaltıcı bir işlev de görmektedirler (Eraydın, 2002). Kendiliğinden ortaya çıkan birer büyüme kutbu olarak bölgelerindeki diğer illeri de kalkınma sürecine katmaları yanında, uluslararası piyasalarda yarışabilmeleri de önemlerini artırmaktadır. Bu tür yöreler, Türkiye’de 1960 ve 70’lerde merkezi kamu politikalarıyla planlı bir şekilde yaratılması önerilen Perroux tarzı “büyüme kutupları” modelinin (Özaslan, 2006a) bölgesel gelişmede yapması beklenen etkiyi, alttan-yukarı bir kalkınma modeli çerçevesinde yapmakta ve giderek bölgesel merkez olma işlevleri artmaktadır.

Çizelge 6. Yeni sanayi odaklarında (YSO) imalat sanayii (10+ istihdam)

İller	Yıllar	İşyerleri	İstihdam	Katma Değer	GSYİH
Denizli	1980	1,34	0,94	0,61	1,4
	2000	3,74	3,61	1,90	1,5
Gaziantep	1980	1,61	0,94	0,41	1,2
	2000	2,33	2,21	1,53	1,5
Çorum	1980	0,64	0,27	0,13	0,7
	2000	0,78	0,44	0,24	0,7
K.Maraş	1980	0,22	0,25	0,14	1,1
	2000	0,60	0,71	0,39	0,9
Kayseri	1980	1,17	1,83	1,45	1,2
	2000	1,60	2,22	1,74	1,2
Diğer İller	1980	95,02	95,77	97,26	94,3
	2000	90,94	90,81	94,21	93,9
Türkiye	1980-2000	100	100	100	100

Kaynak: TÜİK veritabanı

Sanayi odaklarının 1980 ve 2000 yıllarındaki imalat sanayi işyerleri ve istihdam payları incelendiğinde hemen hemen tüm illerde artış yaşandığı görülmektedir. Bu artışın altında odakların, KOBİ’ler temelinde gelişen sanayileşmeleri ile tekstil gibi küçük ölçekli girişimi mümkün kılan bir alanda uzmanlaşmaları yatmaktadır. Diğer yandan, 1980’den 2000’e odakların imalat sanayi katma değer payları, diğer illere göre artsa da, bu artış imalat sanayi işyerlerindeki artış kadar gerçekleşmemiştir. Görece düşük bir artış trendi izleyen katma değer artışının önemli bir nedeni uzmanlaşan görece emek yoğun sektörler ve bu sektörlerde izlenen düşük emek maliyetine dayalı rekabet gücü arayışıdır (Eraydın, 2002; Kuruç, 1994; Sönmez, 1999; Kepenek, 1999)¹¹. Bu durum nihai performans göstergesi olan GSYİH’ye de yansımaktadır.

Türkiye’de de sanayi odaklarının ortaya çıkışı, Fordist üretim örgütlenmelerinden post-fordist örgütlenmelere geçiş çerçevesinde değerlendirilmiş (Eraydın, 1992; 2002) ve 1980’li yıllar sonrasında küresel dinamiklerin gelişmekte olan ülkelere ve bölgelere sunduğu olanaklardan yararlanma becerisi gösterebilen ve küreselleşme dinamiklerinin avantajlarını iyi kullanan küçük taşra kentleri olarak tanımlanmıştır (Pınarcıoğlu, 2000). KOBİ’lere dayalı olarak alttan-yukarı bir yerel gelişme çizgisi izleyen sanayi odakları modeli, ülkemizde büyükşehirler ekseninde biçimlenen dengesiz gelişme eğilimlerine karşı alternatif bir model olarak değerlendirilmiş (Özcan, 1993) ve 1980’lerde Türkiye’de meydana gelen yapısal dönüşümlerin bir sonucu olarak ele alınmıştır. Sözelimi Eraydın’a (2002, s. 73) göre Türkiye’deki sanayi odakları örneklerinin başında gelen “Denizli, Gaziantep ve Çorum’daki ilk sıçrayış 1980’lere gitmektedir ve bu yörelerdeki hızlı büyüme o dönemdeki liberal makro ekonomik politikalar, yerel birikmiş kapasite ve yerel dinamikleri besleyen politikaların karşılıklı etkileşimi sonucu ortaya çıkmıştır”. Eroğlu’ya (1996; 2004) göre ise, Denizli’nin gelişimi gelişmiş merkez ülkelere yer alan uluslararası ve ötesi firmaların bir tercihi sonucudur. Eroğlu, Denizli’nin yerel gelişme modelini, merkez ülkelere bağımlı olarak emek-yoğun üretim kollarında fason üretim yapan, katma ve ticari değeri düşük, diğer yandan çevresel ve sosyal maliyetleri yüksek bir sanayileşme tarzı şeklinde ele almaktadır. Diğer bir ifadeyle Denizli’nin sanayi gelişimini

dünya ekonomisinde meydana gelen yeni bir küresel işbölümünün veya "merkez-çevre (center-prephery)" ilişkisinin ürünü olarak ele almaktadır. Bu tür olumlu ve/ya olumsuz değerlendirmelere rağmen ortak nokta Türkiye'deki sanayi odaklarının küreselleşme, dışa açılma süreçleri doğrultusunda oluştuğu yönündedir.

Her ne kadar dışa açılma ve küreselleşme dinamikleri yeni sanayi odaklarının oluşumu açısından ortak bir faktör olsa da, ele alınan örneklerin ülkemizin farklı bölgelerinde yeralmasından kaynaklanan coğrafi konumlarında ve kendi bölgeleri içerisindeki bölge-içi işlevlerinde görülen farklılıklar, kaçınılmaz olarak farklı odak modellerinin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Sözelimi tarihsel olarak Gaziantep'in kendi bölgesi içerisinde ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı geleneksel bir bölge merkezi olması ile Denizli'nin ise bölge merkezi olmak bir yana uzun süre İzmir'in bir ardbölgesi (hinterland) olarak kalması (Pamuk, 1998), bu iki modelin günümüzde de farklı özellikler sergilemesine neden olmaktadır. Benzer şekilde Kayseri çok eski çağlardan beri bir ticaret ve sanayi merkezi ve belli ölçüde bölgesel merkez iken (Özaslan, 2003), Çorum ve Kahramanmaraş, nispi olarak az gelişmiş iller niteliği taşımaktadır. Ayrıca, yerel gelişme süreçlerinin evriminde ortak boyutlar olsa da yerel özgünlüklerinden kaynaklı olarak geçilen aşamalar ve bugünkü durumları da farklılık göstermektedir. Coğrafi konumdan kaynaklanan farklılıklar yanında; yerel kaynaklar, yerel sosyo-kültürel yapılar ve ilişkiler ile yerel bilgi ve becerilerde görülen farklılıklar yerel ekonomilerdeki (sektörel uzmanlaşma, sanayi örgütlenme, ihracat yapıları vb.) mevcut farklılıkları da beraberinde getirmektedir. Tüm bu farklılıklar, ulusal ve küresel piyasalara eklenme biçimlerini de etkileyerek yerel düzeyde çeşitliliğin artmasına neden olmakta, dolayısıyla tek bir kuramsal model etrafında tanımlama yapmayı güçleştirmektedir (Özaslan, 2004; 2005).

4. Sonuç

Yerel kalkınma yazınında 1970'li yıllardan sonra gündeme gelen sanayi kaymalar ile gerileyen ve yükselen sanayi bölgeleri küreselleşme ve yerelleşme süreçlerinin bir eklenmesi olan "küyerelleşme" süreci ile ilişkilendirilmiştir. Türkiye'de ise küreselleşme dinamiklerinin bir sonucu olarak sanayi coğrafyasında ortaya çıkan mekansal gerileme ve gelişme eğilimleri 1980'li yıllardan sonra uygulanmaya başlayan dışa açık kalkınma modelinin mekansal bir sonucu olarak gündeme gelmiştir. Bu makalede Türkiye'deki mekansal gelişme eğilimlerine makro-ekonomik çerçeve sunmak amacıyla, 1980 yılına kadar uygulanan ithal ikameci kalkınma modeli ile 1980 sonrasında uygulanan dışa dönük kalkınma modelleri özetlenmiştir. İzleyen altbaşlıklarda ise 1980 sonrası dönemde meydana gelen başlıca mekansal gelişme eğilimleri ele alınmıştır.

Türkiye'nin 1980'li yıllarda yaşadığı makro-ekonomik politika değişiklikleri sonucunda sanayinin mekansal dağılımında önemli değişimler gündeme gelmiştir. Bunlardan ilki geleneksel bölge merkezleri niteliğindeki büyük kentlerde hizmet sektörünün yükselişi ve sanayi desantralizasyon eğilimleri sonucunda sanayi gerileme yaşanmasıdır. İkinci eğilim büyük kentlerin çevresinde yer alan ardbölge illerde yöre dışından yapılan yatırımlara koşut olarak sanayi kümelenme ve büyüme dinamikleridir. Üçüncüsü 1980'lere kadar süren ithal ikameci kalkınma döneminde kamu sanayi yatırımları ile gelişme göstermiş illerin gerileme sürecine girmesidir. Dördüncü ve en dikkat çeken eğilim ise, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yerel içsel faktörlere dayalı olarak ortaya çıkan yeni sanayi odaklarıdır.

Ülkemizde sanayi odaklarının ortaya çıkışı birçok bakımdan ilgi çekmiştir. Bunlardan ilki ülke genelinde bölgesel dengesizlikler artarken ve devletin dengesizlikleri gidermeye dönük olarak uygulayageldiği politikaları etkisiz kalırken, merkezi kamu politikalarından yararlanmadan ve gelişmiş bölgelerdeki desantralizasyon eğilimlerinden bağımsız olarak sanayi odaklarının alttan-yukarı bir modelle gelişme gösterdiklerine dair yaygın inançtır. Bu durum devletin sanayileşme, ekonomik gelişme ve bölgesel gelişmişlik farklılıklarını gidermedeki geleneksel rolü konusunda bazı kuşku da gündeme getirmiştir. Sanayi odaklarının ortaya çıkışı yerel ve ulusal kalkınmada; tepeden-aşağı merkezi idare ile alttan-yukarı yerel dinamikler ve kamu sektörü ile özel sektör arasındaki karşıtlıklar çerçevesindeki tartışmaları gündeme taşımıştır. Sanayi odakları planlı devlet

politikalarına rağmen özel sektöre dayalı kendiliğinden oluşmuş yerel gelişme örnekleri olarak görülerek özel sektör ve piyasa modeli öne çıkarılmıştır. Ayrıca tepeden-aşağı merkezi idare politikalarına rağmen alttan-yukarı yerel gelişme modeli olarak değerlendirilerek merkezi idareye rağmen yerel dinamiklere dayalı bir gelişme örneği olarak görülmüştür.

İkinci ilgi alanı, KOBİ kümelerine dayalı olarak gelişen sanayi odaklarının Türkiye'deki büyükkentlere/ metropollere dayalı mekansal gelişme eğilimlerini kırarak gelişmeyi küçük ve orta boy Anadolu şehirlerine taşımalarıdır. Büyükkentlerdeki yayılma dinamiklerinden bağımsız olarak, kendi içsel potansiyelleri ekseninde bir gelişme çizgisi izleyen sanayi odakları, birer çekim merkezi olmayı başararak, gelişmenin az gelişmiş Anadolu'ya taşınmasında önemli bir işlev görmeye başlamışlardır. Böylece, hem bölgesel gelişmenin daha dengeli olması ve sermayenin tabana yayılması açılarından önemli bir politika seçeneği olarak görülmeye başlanmış, hem de ulusal düzeyde birkaç büyüme merkezi etrafında gerçekleşen dengesiz mekansal gelişme eğilimlerini kırarak, kutuplaşmış (polarised) büyüme eğilimlerine karşı alternatif bir gelişme eğilimini ülke gündemine taşımışlardır. Bir yandan kamu sanayi işletmelerine dayalı illerin gerileme sürecine girmesi, diğer yandan da büyükkentlerdeki desantralizasyon dinamiklerinin az gelişmiş Anadolu'ya "sıçrama" yerine, göreceli olarak gelişmiş batı bölgelerine olması, "sanayi odakları"nın diğer ülkelerde olduğu gibi "yeni bir yerel ve ulusal kalkınma modeli olabilir mi" tartışmalarını gündeme getirmiştir.

Her ne kadar sanayi odakları tarzı yeni yerel gelişme modeli son dönemlerde bir can simidi olarak gündeme gelse de, bu tür bir yerel kalkınma modeline yönelik değerlendirmelerin önemli ölçüde betimsel nitelik taşıdığı ve normatif yargı olmanın ötesine geçemediğini belirtmek gerekir. Kamu sektörünün mekansal gelişme eğilimlerini yönlendirmede etkin olamadığı bir ortamda, bölgesel dengesizliklerin ve göç sürecinin hızlanacağı, bunun da diğer tüm yapıları etkileyeceğini belirtmek gerekir. Planlama ve düzenleme olmaksızın kentsel ve bölgesel gelişmeyi yerel potansiyellere ve piyasa dinamiklerine bırakan yaklaşımlar, ekonomik coğrafya üzerinde de olumsuz sonuçlar doğuracaktır.

Notlar

¹ Eski ve yeni sanayi bölgelerini tanımlamak için geliştirilen diğer kavramlardan bazıları "güneşkuşağı (sunbelt)" ve "karkuşağı (snowbelt)"dir. Karkuşağı yerine "buzkuşağı (frostbelt)" ve "paskuşağı (rustbelt)" gibi terimler de kullanılmaktadır.

² İkinci Dünya Savaşı'nın bitimini izleyen 1947 yılında "Türkiye İktisadi Kalkınma Planı" adı altında yeni bir kalkınma planı hazırlanmıştır. Yeni planın I. ve II. beş yıllık sanayi planlarından farklılığı, "enerji kaynakları etrafında sanayi kompleksleri oluşturarak bölgesel uzmanlaşmanın sağlanmasını" hedeflemesidir (bkz. Tekeli ve Selim, 1981, s. 3). Bununla birlikte, İkinci Beş Yıllık Sanayi Kalkınma Planı 2. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamazken, 1947 Planı ise o dönemde Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerinde artan baskıları nedeniyle gerçekleştirilememiştir (bkz. Toker, 1971).

³ Çakmak (2004), KOBİ'lerin bu özelliklerinin Türkiye örneğinde olgusal gerçekçiliğini ortaya koyabilmek için, 1985-1999 dönemleri arasında, toplam imalat sanayiindeki ve KOBİ'lerdeki istihdam ve katma değer artış oranlarını analiz etmiştir. Analiz sonuçları, toplam imalat sanayi sektörünün istihdam artış hızının negatife düştüğü dönemlerde KOBİ'lerin dengeleyici unsur olduğunu ve böylece işsizlik sorununun çok büyük boyutlara ulaşmasını engellediğini ortaya koymaktadır.

⁴ Dışa açılma döneminde gelişme performansı sergileyen diğer yöre gruplarından başlıca ikisi ise Ege ve Batı Anadolu'daki turizm kentleri ile hizmet sektörüne dayalı olarak bölgesel veya küresel ölçekte merkez nitelikleri güçlenen metropol kentlerdir. Bu bildiride sanayi sektörüne odaklanıldığı için hizmet sektöründeki ve özellikle turizm kentlerindeki gelişmeler kapsam dışında tutulmuştur. İzleyen bölümde incelenecek olan bölge merkezlerinde artan hizmet faaliyetleri ise, bu kentlerin sanayi niteliğinin değişimini vurgulamak ve buralarda sanayi yerine hizmetler temelinde yeni bir kümelenme süreci yaşandığına işaret etmek üzere bildiride ele alınmıştır.

⁵ Sanayi odaklarındaki yüksek sanayi büyüme oranlarına rağmen, bunun nihai performans göstergesi olan GSYİH'ye düşük oranlarda yansması ise bu kentlerde hizmet

ve tarım gibi diğer ana sektörlerdeki gerileme ile açıklanabilir. Daha önemli bir neden ise, sanayi odaklarındaki büyüme dinamiğinin merkez ilçelerde toplanmasıdır. Bu durum sanayi odağı olgusunun ilin idari bütününe değil, sanayi kümelenmelerin gerçekleştiği merkez ilçeleri içerdiğini göstermektedir. Burada kullanılan veriler ise il bütününe kapsamaktadır.

⁶ İstanbul'dan üretim birimleri çevreye taşınmakla birlikte, yönetim birimleri İstanbul'da kalmaya devam etmektedir. Sözelimi ardbölge illerden başlıcası olan Kocaeli'nde sanayinin oldukça gelişmiş olmasına rağmen ticaret sektöründe paralel bir gelişmenin olmamasının temel nedeni, burada yer alan fabrika ve işletmelerin merkez bürolarının İstanbul'da bulunmalarıdır. Üretimin kontrolü, geliştirmesi, yönetim, pazarlama, muhasebe gibi işlemler İstanbul'da bulunan merkez bürolarda gerçekleştirilmektedir (Karakurt, 2004).

⁷ Geleneksel bölge merkezleri içinde tek istisna Başkent Ankara'dır. 1980-90 döneminde sanayi verilerinde gerileme, 1990-2000 döneminde ise yeniden bir iyileşme gözlenmektedir.

⁸ İstanbul'un ülkenin küresel ekonomiye açılan en önemli penceresi olması nedeniyle artan öneminden ötürü 1990'lı yıllardan sonra merkezi idare tarafından da İstanbul'un yeni bir yönetim modeline kavuşturulması gerektiği tartışılmış ve bu kapsamda ilave yatırımlarla desteklenmesi gerektiği vurgulanmıştır (DPT, 1995).

⁹ İstanbul'un etki alanında olmakla birlikte zamanla Kocaeli'nde de İstanbul'dakine benzer şekilde desantralizasyon eğilimleri ortaya çıkmaya başlamıştır (bkz. Hayır ve Jentch, 2004).

¹⁰ Veriler Sönmez 1995'ten elde edilmiştir.

¹¹ Nitekim bu kentlerde toplam faktör verimliliğinin (TFV) düşüklüğü çeşitli çalışmalarla ortaya konulmuştur (bkz. Gönenç, 1998; Temel ve diğ., 2002)

Referanslar

- Aktan, Okan H. (1992) GATT ve AT Mevzuatı Karşısında Türkiye'nin İhracatı Teşvik Politikası : Geçmişi ve Geleceği (içinde) Dış Ekonomik İlişkiler. 3. İzmir İktisat Kongresi
- Altınok (1992) Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Sorunları ve Özelleştirme. (içinde) Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar 3. İzmir İktisat Kongresi.
- Altıntaş, Ali (1983) Türkiye'de Koruma Politikası ve Dışa Açılma. DPT: Uzmanlık Tezi.
- Altıntaş, Mustafa (1978) Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları. Kalite Matbaası: Ankara.
- Artan, Fikret (1991) Kamu İktisadi Teşebbüslerinde İstihdamın Analizi. DPT: Uzmanlık Tezi.
- Amin, Ash (1996) Post-Fordism, Third edition. Blackwell Publishers Inc.
- Ataç, Engin ve Ataç, Beyhan (1992) Türkiye'de 1964-1991 Döneminde Ekonomik açıdan kamu harcamaları bileşiminin analizi. (içinde) Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar. 3. İzmir İktisat Kongresi.
- Atalay, Beşir (1989). Sanayileşme ve Sosyal Değişme: Kırıkkale Araştırması. Ankara: DPT
- Bade, F.J. ve Kunzmann, K.R. (1991) Deindustrialisation and regional development in the Federal Republic of Germany (içinde) Industrial Change and Regional Economic Transformation: The Experience of Western Europe
- Best, Michael H., (1990) The New Competition: Institutions of Industrial Restructuring, Oxford: Polity Press.
- Bircan, İ, Kulhan E., Özaslan M., Sabuncu, A (2000) Osmaniye İli Raporu. DPT: Ankara
- Boratav, Korkut (1999) Açık Ekonomi Koşullarında Yeniden İnşa: 1923-1929 (içinde) 75 Yılda Çarklardan Çiplere.
- Boratav, Korkut (1974) 100 Soruda Türkiye'de Devletçilik. İstanbul.
- Bulutay T. ve Ersel H. (1969), Türkiye Milli Gelirinin İller, İmalat Sanayii Gelirinin Ücretler ve Kar arasında Bölünüşü Üzerine Bir Deneme, SBF Dergisi, Cilt XXIV, No 4;
- Camagni, Roberto (1991) Innovation Networks: Spatial Perspectives. London and New York: Belhaven Press.
- Castells, Manuel (1993) European cities, the informational society, and the global economy. Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geografie, 84(4)
- Castells, M. (1989), The Informational City: Information technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process, Blackwell Publishers
- Cavlı, Mehmet (1991) Yatırım Teşviklerinin Tarihi Seyri ve Son On Yılın İstatistikleri. DPT-Teşvik ve Uygulama Başkanlığı: Ankara

- Çakmak, Hatice K. (2004) Yerel Kalkınmada KOBİ'lerin Rolü: Türkiye İmalat Sanayi Örneği, 4. İzmir İktisat Kongresi
- De Gaudemar, J.P. ve Prud'homme, R. (1991) Spatial impacts of de-industrialisation in France. (içinde) Industrial Change and Regional Economic Transformation: The Experience of Western Europe
- Derin, Haldun (1940) Türkiye'de Devletçilik. İstanbul; Boratav, Korkut (1974) 100 Soruda Türkiye'de Devletçilik. İstanbul;
- Dincer, B. ve Özaslan M. (2004) İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması. Devlet Planlama Teşkilatı: Ankara
- Dincer, B., Özaslan M., Kavasoğlu T. (2003) İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması. Devlet Planlama Teşkilatı: Ankara
- Dincer, B., Özaslan, M. ve Satılmış, E. (1996) İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması. DPT: Ankara;
- Dinler, Zeynel (1994) Bölgesel İktisat, Uludağ Üniversitesi Basımevi
- DPT (1971) Bölgesel Gelişme, Şehirleşme ve Yerleşme Sorunları Ön Raporu. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Hazırlık Çalışmaları. Ankara: DPT
- DPT (1982) Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi: Ülke Yerleşme Merkezleri Sistemi. DPT: Ankara.
- DPT (1995) Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) DPT: Ankara.
- DPT (1991) Türkiye'de Planlama ve Serbest Piyasa Ekonomisi. DPT: Ankara.
- Ekin, Nusret (1996) Küreselleşme ve Gümrük Birliği. İTO Yayınları. İstanbul.
- Eraydın, Ayda (2002) Yeni Sanayi Odakları: Yerel Kalkınmanın Yeniden Kavramsallaştırılması. ODTÜ Mimarlık Fakültesi: Ankara
- Eraydın, Ayda (1981) İmalat Sanayi Sektörleri Arasındaki İlişkilerin Ekonomik ve Mekansal Nitelikleri. DPT: Ankara;
- Eraydın, Ayda (1983) Bölge Merkezlerinin Sanayi Yapısı Araştırması. DPT: Ankara
- Eroğlu, Feyzullah (1996) Kentleşme ve Sanayileşme Sürecinde Denizli: Muhtemel Problemler ve Çözüm Yolları. DEĞİAD: Denizli.
- Eroğlu, Feyzullah ve diğ. (2004) İşletme Fonksiyonlarının küreselleşmesi ve Şebeke Organizasyonlar (Denizli Örneği). KEAS Sempozyumu. DPT: Ankara
- Fisunoğlu, Hüseyin Mahir (1992) Türkiye Ekonomisinde Büyüme, Fiyatlar Genel Seviyesi ve Ödemeler Dengesi İlişkileri. (içinde) Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar. 3. İzmir İktisat Kongresi;
- Gerni, Cevat (1992) Türkiye'de 1980-1990 Döneminde Uygulanan İstikrar Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme. (içinde) Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar. 3. İzmir İktisat Kongresi;
- Gönenç, Rauf (1998) İstatistik veriler Denizli ve Gaziantep'te 'yerel bir rekabet gücü' olgusunu doğruluyor mu?. DPT, DİE ve SPK Yeni Yerel Sanayi Odakları (Denizli-Gaziantep) Uluslararası Semineri, Ankara
- Hall, Peter (1991) Structural Transformation in the regions of the United Kingdom. (içinde) Industrial Change and Regional Economic Transformation: The Experience of Western Europe. Harper Collins: London
- Harvey, David. (1987) Flexible accumulation through urbanization: Reflections on 'post-modernism' in the American City. Antipode 19:3
- Hayır M. ve Jentch, C. (2004) İzmit'te Orta ve Büyük Ölçekli Sanayi İşletmelerinin Güncel Yerleşim Yeri Problemleri. KEAS Sempozyumu. DPT: Ankara.
- Healey, Michael J. ve Ilbery, Brian W. (1990) Location and Change: Perspectives on Economic Geography. New York: Oxford University Press.
- Hiç, Mükerrrem (1992). Piyasa Ekonomisi: Felsefesi, Temel Kuralları ve Uygulaması. (içinde) Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar. 3. İzmir İktisat Kongresi
- Hirst, Paul ve Zeitlin, Jonathan (1989) Reversing Industrial Decline?: Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors, Berg Publishers Ltd.
- İlkin, Selim (1991) Exporters: Favoured Dependency (içinde) Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience, Berlin-New York: Walter de Gruyter
- İnan, Afet (1989) Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı-1936. Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara
- Karakurt, Elif (2004) "Dünya Kenti" kavramına alternatif bir bakış. KEAS Sempozyumu. DPT: Ankara
- Kaya, N. ve Peçen, Ü. (1999) Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Yolları. EGS Bank Bilim, Kültür ve Sanat Yayınları: İstanbul
- Kepenek, Yakup (1999) Türkiye'nin 1980 sonrası sanayileşme süreci (içinde) 70 yılda Türkiye'de Sanayileşme

- Kıray, Mübeccel (1964) Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası. İstanbul: İletişim Yayınları,
- Kilci, Metin (1994) KİT'lerin Özelleştirilmesi ve Türkiye Uygulaması. DPT: Uzmanlık Tezi
- Knox, Paul L. (1996) Globalisation and urban change, *Urban Geography*, 17, 1
- Konvitz, Josef W. (2000) Changing Economies: The Territorial Dimension. Third Annual Conference of the Competitiveness Institute, 4-6 Ekim 2000, Glasgow.
- Köse, Ahmet H. ve Yeldan, E. (1998) Dışa Açılma Sürecinde Türkiye ekonomisinin dinamikleri: 1980-1997. *Toplum ve Bilim* 77, Yaz. 1998
- Kuruç, Bilsay (1994) Türkiye'nin Kalkınmasında Ekonomi ve Planlama İlişkileri. DPT: Ankara
- Massey, Doreen (1984) Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production. Macmillan: Houndmills and London.
- Müftüoğlu, M. Tamer (1998) Türkiye'de girişimcilik. Yeni Yerel Sanayi Odakları (Denizli-Gaziantep) Uluslararası Semineri, DPT: Ankara,
- OECD (1987) Report on Regional Problems and Policies in Turkey, Paris..
- Oyan, Oğuz (1992) Türkiye'de Kamu Gelirleri Sisteminde Yapı Değişimi, Reform Gereksinimi. (içinde) Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar. 3. İzmir İktisat Kongresi.
- Ökçün, Gündüz (1968) Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar. AÜ-SBF Yayını: Ankara.
- ÖİB (1996) Türkiye'de Özelleştirme Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (ÖİB) Ankara. (Çoğaltılmamış rapor).
- Özaslan, Metin (2006a) Türkiye'de Ekonomik ve Sosyal Boyutlarıyla Bölgesel Gelişmişlik Farklılıkları. 4. Ulusal Coğrafya Sempozyumu. DTCF: Ankara.
- Özaslan, Metin (2006b) GAP ve Sosyo-Ekonomik Gelişme. GAP ve Sanayi Kongresi .TMMOB Makina Mühendisleri Odası: Ankara
- Özaslan, Metin (2005a) Küyerelleşme Sürecinin Türkiye'deki Kurumsal Yapılara Yansımaları (içinde) Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar I. Nobel Yayın Dağıtım: Ankara.
- Özaslan, Metin (2005b) Recent Local Development Models in Turkey. *Turkish Policy Quarterly*, Volume 4: Number 3 (p. 121-139)
- Özaslan, Metin (2004a) The Emergence of New Industrial Districts in Turkey: Denizli and Gaziantep Cases. Unpublished PhD Thesis (The University of Nottingham)
- Özaslan, Metin (2004b) Küresel-Yerel Etkileşiminin Yeni Örgütlenme Biçimleri: Ağ-Şebeke (Network) Tarzı Firma ve İdari-Kurumsal Örgütlenmeler. Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu I. DPT: Ankara
- Özaslan, Metin (2003) Küreselleşme Sürecinde Kentsel Ekonomiler ve Yerel Sanayi Odağı Olarak Kayseri. Kayseri Ekonomisi Sempozyumu I. Erciyes Üniversitesi İİBF. KTO Yayınları 51: Kayseri
- Özcan, Gül Berna (1993) Small Firms and Local Economic Development in Turkey: Three Case Study Areas. Unpublished PhD Thesis. London School of Economics
- Özütün E. (1980), Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası İller İtibariyle).DİE.
- Özselçuk, Erdiñç (1992) Enflasyonun Kaynakları ve Kısa Dönem Enflasyon Modeli. (içinde) Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar. 3. İzmir İktisat Kongresi
- Pamuk, Şevket (1998) Denizli ve Gaziantep'te sanayileşmenin yakın tarihi. DPT, DİE ve SPK Yeni Yerel Sanayi Odakları (Denizli-Gaziantep) Uluslararası Semineri, Ankara, 23-25 Eylül, 1998
- Pınarcıoğlu, Melih (2000) Development of Industry and Local Change. METU: Ankara
- Piore, M. ve Sabel, C. F. (1984), The Second Industrial Divide. Basic Books , New York
- Porter, M. (1990) The Competitive Advantage of Nations. New York. The Free Press.
- Roura, Juan R. Cuadrado (1991) Structural changes in the Spanish economy: Their regional effects (içinde.) *Industrial Change and Regional Economic Transformation: The Experience of Western Europe*
- Sağlam, Dündar (1985) Türkiye Ekonomisi. Anadolu Üniversitesi AÖF Yayını: Ankara
- Sassen, S. (1994) Cities in a World Economy. Pine Forge Press, Thousand Oaks, London
- Sassen, S. (1991) The Global City (içinde) Reading in Urban Theory. Blackwell Publishers, Cambridge
- Allen J. Scott ve Michael Storper (1986), Production, Work, Territory: The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism, London: Allen And Unwin.
- Sengenberger, W. ve Pyke, F. (1992) Industrial Districts and Local Economic Regeneration: Research and Policy Issues. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Sevgi, Cezmi (1994) Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı. Beta Basım Yayın Dağıtım: İstanbul
- Sforzi, F. (1990) The quantitative importance of Marshallian industrial districts in the Italian economy, (içinde.) *Industrial Districts and Inter-firm Co-operation in Italy*.

- Snickars, Folke (1991) Regional perspectives on the deindustrialization of Sweden (içinde.) Industrial Change and Regional Economic Transformation: The Experience of Western Europe
- Sönmez, (1999) 75 Yılın Sanayileşme Politikaları (içinde) 75 Yılda Çarklardan Çiplere.
- Storper, M. ve Scott, A. J. (1992) Pathways to Industrialisation and Regional Development. Routledge: London.
- Şenlier, N. ve Eryılmaz, S. S. (2004) Kentlerarası Rekabette İstanbul'un Yeri. KEAS Sempozyumu. DPT: Ankara.
- Şenyapılı, T. ve Güvenç, M. (1991) 1989 Yılında Ankara Sanayinin Mekansal Dağılımı (içinde) Ankara'da Sanayi Üretimini Tarihsel Gelişim Süreci. MPM Yayınları. Ankara.
- Tekeli, İlhan (1991) Ankara'da tarih içinde sanayinin gelişimi ve mekansal farklılaşması (içinde) Ankara'da Sanayi Üretimini Tarihsel Gelişim Süreci. MPM Yayınları. Ankara
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (1982) Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu. ODTÜ: Ankara.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, 1981, Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı. ODTÜ: Ankara,
- Temel, A., Özeren, S., Ulu, R. ve Boyar (2002) Denizli ve Gaziantep İlleri İmalat Sanayiinin Yapısı, DPT Yay. No: 2650, Ankara
- Tezel, Yahya Sezai (1968) Cumhuriyet Dönemi'nin İktisat Tarihi (1923-1950). Yurt Yayınevi: Ankara
- TKB (2001), Anadolu Kaplanları.
- Trigilia, C. (1990) Work and politics in the Third Italy's industrial districts, (içinde.) Industrial Districts and Inter-firm Co-operation in Italy.
- Toker, Metin, 1971, Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu. Ankara.
- Yeldan, Erinç (1992) Türkiye Ekonomisinde Yapısal Enflasyon (1980-1990): Bir Genel Denge Analizi. (içinde) Gelişme Stratejileri ve Makroekonomik Politikalar. 3. İzmir İktisat Kongresi.
- Yücel, Asuman (1994) Büyükşehir Yönetimi: İstanbul İçin Model ve İçgöçlerin Yönlendirilmesi. DPT: Ankara
- Zeitlin, Jonathan (1989) Local Industrial Strategies: Introduction, Economy and Society, 18/ 4 .

